

Η ΘΕΣΙΣ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ ΕΝ ΤΗ ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ *

I

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

ΥΠΟ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Π. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Δ.Θ.

(β) 'Ανθρωπολογικά τινά. Ἡ θέσις τοῦ ἀτόμου ἐν Αἰγύπτῳ, εἰς τὰς κυρίας αὐτῆς γραμμάς, δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι διαλάμπει εἰς τὰς περὶ ἀνθρώπου ἀντιλήψεις τῶν ἀρχαίων αὐτῆς κατοίκων. Ἡ δὲ δ' ἐνταῦθα εἶναι ἄξιον ὑπογραμμίσεως τὸ γεγονός, ὅτι ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀπαρχῶν τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ ἤρχισε νὰ διαμορφοῦται ἀξιοθαύμαστος ἀνθρωπολογία, ἥτις, παρ' ὅλον ὅτι δὲν ἀποτελεῖ τι τὸ ἐνιαῖον καὶ ὁμοίομορφον, οὐ μόνον προδίδει λεπτότητα φαντασίας καὶ ἀποκαλύπτει ὑψηλὸν βαθμὸν πνευματικότητος, ἀλλὰ μαρτυρεῖ ἐξ ἴσου καὶ περὶ τοῦ πόσον ἀπησχόλησε τοὺς Αἰγυπτίους τὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρώπου.

Ὡς θεῖον δημιουργήμα ὁ ἀνθρώπος, πλὴν τοῦ ὕλικοῦ σώματος, σύγκειται καὶ ἐκ πνευματικῶν συστατικῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων κρῖνομεν σκόπιμον νὰ περιορισθῶμεν ἐνταῦθα. Τὰ γνωστότερα καὶ κυριώτερα τούτων εἶναι ὁ *Ka*, ὁ *Ba* καὶ ὁ *Akh*¹, τὰ τρία δὲ ταῦτα ἐπὶ μέρους πνευματικὰ τοῦ ἀνθρώπου συστατικά, ἄτινα, πολλαχῶς μαρτυρούμενα ἐν ταῖς πηγαῖς τοῦ αἰγυπτιακοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, μόνον ἀδρομερῶς καὶ κατὰ προσέγγισιν δυνάμεθα νὰ περιγράψωμεν².

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 440 τοῦ προηγουμένου τεύχους.

1. Πρβλ. ἐν προκειμένῳ A.ERMAN-H.RANKE, *Aegypten und aegyptisches Leben...*, σελ. 345 ἐξ., A.ERMAN, *Die Religion der Ägypter...*, σελ. 102 ἐξ., 200 ἐξ. J.H.BREASTED, *Development of Religion and Thought.....*, σελ. 52 ἐξ., S.A.B. MERCER, *Growth of Religious and Moral Ideas.....*, σελ. 49 ἐξ., H.KEES, *Totenglauben und Jenseitsvorstellungen.....*, σελ. 57 ἐξ., J.VANDIER, *La religion égyptienne.....*, σελ. 73 ἐξ., 131 ἐξ., H.JUNKER, *Pyramidenzeit.....*, σελ. 108 ἐξ., G.ROEDER, *Volks Glaube.....*, σελ. 151 ἐξ., J.SPIEGEL, *Das Werden der altägyptischen Hochkultur.....*, σελ. 355 ἐξ., 494 ἐξ., J.SAINTE FARE GARNOT, *L' anthropologie de l' Égypte ancienne.....*, σελ. 22 ἐξ., J.A.WILSON, *Egypt.....*, σελ. 63, 95, ἐξ., 107 ἐξ., 118 ἐξ., —, *The Culture of Ancient Egypt.....*, σελ. 85 ἐξ., 112 ἐξ., S.MORENZ, *Ägyptische Religion.....*, σελ. 192 ἐξ.

2. Τὴν ἀδυναμίαν ταύτην πρὸς ἐπακριβῆ καθορισμὸν τῶν πνευματικῶν τούτων συστατικῶν, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὑπεγράμμισαν ὅτε J.H.BREASTED, *Development.....*, σελ. 52, καὶ ὁ J.VANDIER, *La Religion....*, σελ. 132, ἐπ' ἐσχάτων δὲ καὶ ὁ S.MORENZ, *Ägyptische Religion.....*, σελ. 214.

Ὁ *Ka*¹ εἶναι τὸ γνωστότερον, ἀν μὴ ἴσως καὶ τὸ σπουδαιότερον τῶν ὡς ἄνω πνευματικῶν συστατικῶν, ὅπερ δίδεται εἰς τὸν ἄνθρωπον ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἤδη κατὰ τὴν γέννησιν. Ἐφ' ὅσον δὲ ὁ *Ka* παραμένει ἐν τῷ ἄνθρωπῳ, εὐρίσκειται οὗτος ἐν ζωῇ καί, κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴν αἰγυπτιακὴν ἔκφρασιν, «εἶναι κύριος ἐνός *Ka*». Ἐντεῦθεν δὲ καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν ζώντων ὡς «κυρίων τοῦ ἑαυτῶν *Ka*»², ἐνῶ ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ ὁ ἄνθρωπος ὑπόκειται εἰς τὴν κυριαρχίαν τοῦ *Ka* του. Οὕτω δὲ παρ' Αἰγυπτίους διὰ μὲν τοῦ «πορεύεται πρὸς τὸν ἑαυτοῦ *Ka*» δηλοῦται κατ' εὐφημισμὸν ὁ θάνατος ἀτόμου τινός, διὰ δὲ τοῦ «οἱ πορευθέντες εἰς τοὺς ἑαυτῶν *Ka*» χαρακτηρίζονται οἱ νεκροί, τοῦ τάφου ἀποβαίνοντος ἐνδιδαιτήματος τοῦ *Ka*³. Ἡ ἔννοια τοῦ *Ka* ὑποδηλοῦται, νομίζομεν, ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν σημειοῦται οὗτος ἐν τῇ αἰγυπτιακῇ γραφῇ, ἥτοι διὰ δύο χειρῶν τεταμένων εἴτε πρὸς βοήθειαν καὶ προστασίαν⁴ εἴτε καὶ εἰς ἰκετευτικὴν ἢ καὶ λατρευτικὴν πρὸς τὸν Θεὸν χειρονομίαν⁵. Οὐδόλως ὅμως ἀποκλείεται, ἅπασαι αἱ ἀνωτέρω ἐρμηνεῖαι νὰ συνυπάρχουν. Εἰδικώτερον ὁ *Ka* ἔθεωρεῖτο, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὡς τὸ ἐν τῷ ἄνθρωπῳ ζεῖδωρον πνεῦμα, ἢ ἐν αὐτῷ δύναμις καὶ ὁ φορεὺς τῆς ζωῆς καὶ περαιτέρω ὡς ὁ χαρακτήρ καὶ ἡ ἀτομικότης ἐκάστου ἀνθρώπου, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὡς ὁ «ἀγαθοδαίμων» (*Schutzgeist*) αὐτοῦ⁶, δυνάμενος ἐξ ἴσου νὰ προσδιορισθῇ καὶ ὡς τὸ δαιμόνιον ἢ ἡ πνευματικὴ ἐκάστου ἀνθρώπου δύναμις, χαρακτηριζομένη μάλιστα συνήθως ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν ὡς «ἡ δευτέρα τοῦ ἀτόμου προσωπικότης» καὶ θεωρουμένη ὡς εἰδός τι «δευτέρου ἐγώ»⁷. Τὸ ὅτι δὲ οἱ Αἰγύπτιοι ἐπίστευον περὶ τοῦ *Ka*, ὅτι ἀπετέλει αὐθυπόστατον συστατικὸν τῆς προσωπικότητος ἐκάστου ἀνθρώπου, ἀπὸ τῆς γεννήσεώς του καὶ δι' ὅλου τοῦ βίου συνυπάρχον μετ' αὐτοῦ, ὡς δίδυμος, ταυτόσημος καὶ κατὰ πάντα ὅμοιά πρὸς τὸν ἐκάστοτε ἄνθρωπον ὑπαρξίς, πιστοῦται ἐπίσης, λίαν χαρακτηριστικῶς μάλιστα, ἐν σειρᾷ ἀρχαίων αἰγυπτιακῶν καλλιτεχνι-

1. Πρὸς τὴν ἀνωτέρω σημειωθεῖσαν βιβλιογραφίαν πρβλ. H. BONNET, RÄRG, λήμμα «*Ka*», W. HELCK-E. OTTO, KWÄ, λήμμα «*Ka*», ὡς καὶ τὴν μονογραφίαν τοῦ U. SCHWEITZER, Das Wesen der *Ka* im Diesseits und Jenseits der alten Ägypter (ÄGfo 19), Glückstadt-Hamburg-New York 1956.

2. Πρβλ. π.χ. PYR. § 906 καὶ τὴν σχετικὴν παρατήρησιν τοῦ A. ERMAN, Die Religion....., σελ. 209.

3. Πρβλ. J. H. BPEASTED, Development....., σελ. 52, ἐνθα καὶ μνεῖα σχετικῶν πηγῶν.

4. Πρβλ. J. A. WILSON, Egypt....., σελ. 95, ὡς καὶ τὴν ἐνδιαφέρουσαν παρατήρησιν τοῦ A. ERMAN, Die Religion....., σελ. 210, ἐνθα δίδεται καὶ ἐξήγησις τοῦ πράγματος.

5. Περὶ τῆς τελευταίας ταύτης ἐννοίας (τ.ἐ. λατρευτικῆς χειρονομίας) πρβλ. S. MORNRENZ, μν. ἐργ., σελ. 214 ὑποσημ. 89.

6. Διὰ τὰς σχετικὰς πηγὰς πρβλ. ἰδίᾳ J. H. BPEASTED, Development....., σελ. 53.

7. H. JUNKER, Pyramidenzeit....., σελ. 108, πρβλ. καὶ J. A. WILSON, Egypt....., σελ. 63, πρβλ. σελ. 95 ἐξ.

κῶν μνημείων, ἔνθα ὁ *Ka* παρίσταται ὡς σωσίας τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ὁμοιότητος *Ka* - ἀνθρώπου οὔσης ἀπαραλλάκτου καὶ ἐξικνουμένης μέχρι καὶ αὐτῶν ἔτι τῶν μικροτέρων κινήσεων¹. Ἡ ἀνωτέρω δηλωθεῖσα ιδιότης τοῦ *Ka* ὡς δημιουργικῆς, πρυστατευούσης καὶ συντηρούσης τὸ ἄτομον δυνάμειος κατὰ τὸν ἐπίγειον αὐτοῦ βίον, ἐπεκτείνεται καὶ πέραν τοῦ τάφου, ἔνθα μάλιστα καὶ ὁ ρόλος τοῦ *Ka* ἀποβαίνει ἐξόχως σημαντικός, δεδομένου ὅτι κατὰ τὸν θάνατον προπορεύεται οὗτος, ἵνα προετοιμάσῃ τὴν ἐν τῷ ὑπερέραν ζῶην τοῦ ἀνθρώπου². Τοῦτο βεβαίως οὐδῶλος σημαίνει χωρισμὸν τοῦ *Ka* ἀπὸ τοῦ τεθνεῶτος. Ἀντιθέτως μάλιστα, ἀπὸ τοῦ θανάτου ὁ σύνδεσμος τοῦ *Ka* μετὰ τοῦ ἀνθρώπου ἀποβαίνει οὐ μόνον στενωτάτος, ἀλλὰ καὶ ὀριστικῶς. Ὡς ἐκ τούτου δὲ καὶ ἐπιστεβετο γενικῶς, ὅτι ἀκριβῶς μετὰ τὸν θάνατον ἡ προσωπικότης τοῦ ἀνθρώπου φθάνει εἰς τὴν τελειώσιν τῆς³, *Ka* καὶ ἀνθρώπου συμπορευομένων ἐν εὐτυχεῖ καὶ αἰωνίᾳ ἐνώσει εἰς τὴν πέραν τοῦ τάφου ζῶην. Ἄξιαι τέλος ιδιαιτέρας μνείας εἶναι καὶ αἱ περὶ τῆς σημασίας τοῦ *Ka* ἐπόψεις τῆς αἰγυπτιολογικῆς ἐπιστήμης, ἐπ' ἐσχάτων ἐπίσης διατυπωθεῖσαι, καθ' ἃς τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος πνευματικὸν τοῦτο συστατικόν, «ὡς τὸ αὐτοτελὲς ἐκεῖνο μέρος τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος, ὅπερ ἐπροστάτευε καὶ συνετήρει τὸ ἄτομον, ἦτο ἀπολύτως δυνατόν νὰ ἀπετέλει τὴν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ θεῖαν δύναμιν, ἥτις καθωδήγει αὐτὸν εἰς τὴν προσήκουσαν καὶ ἐπιτυχήν δρᾶσιν»⁴, ὡς «ἐνεργὸς τοῦ Θεοῦ δύναμις»⁵. Τὰ δὲ ἤδη ἐν τῷ Ἀρχαίῳ Βασιλείῳ συνήθη ὀνόματα διαφόρων προσώπων, ὡς π.χ. «ὁ *Re* εἶναι ὁ *Ka* μου» ἢ «ὁ *Ptah* εἶναι ὁ *Ka* μου» κλπ., ὁμιλοῦν, νομιζομεν, σαφῶς περὶ τῶν τελευταίων τούτων ἀντιλήψεων παρ' Αἰγυπτίους. Ὡς μάλιστα, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ὁ J.A.Wilson πρὸ τίνος προσφωῶς παρετήρησεν, ὁ «*Ka* ἔθεωρεῖτο ὡς Θεὸς τοῦ ἀνθρώπου, ὅτε μὲν ὡς θεῖόν τι ἐν γενικῇ ἐννοίᾳ, ὅτε δὲ ὡς ἰδιαίτερός τις Θεός, π.χ. ὡς προστάτης τις ἅγιος.....»⁶.

Τὸ δεῦτερον τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων πνευματικῶν τοῦ ἀνθρώπου συστατικῶν εἶναι ὁ *Ba*⁷, ὅστις καὶ ταυτίζεται γενικῶς πρὸς τὴν ἀθά-

1. Πρβλ. π.χ. A.ERMAN, *Die Religion*....., σελ. 210, σελ. 83.

2. Πρβλ. J.H.BREASTED, *Development*....., σελ. 64.

3. Ὁ J.VANDIER παρατηρεῖ ἐν προκειμένῳ περὶ τοῦ *Ka* ὅτι: «... c' est surtout après la mort que son rôle devient important puisqu'il conditionne la vie spirituelle de l' au delà» (*La religion égyptienne*....., σελ. 133).

4. J.A.WILSON, *Egypt*....., σελ. 107.

5. J.SPIEGEL, *Das Werden der altägyptischen Hochkultur*....., σελ. 351, πρβλ. σελ. 356 κλπ. Ὁ J.VANDIER πάλιν ἐπισημαίνει ὅτι ὁ *Ka* εἶναι: «l' ensemble des qualités divines qui donnent l' éternelle vie spirituelle» (*La religion égyptienne*....., σελ. 74). Ἐργάτως δὲ καὶ ὁ S.MORENZ χαρακτηρίζει τὸν *Ka* ὡς τὸν «Träger der hyperphysischen Lebenskraft» (*Ägyptische Religion*....., σελ. 179).

6. *Egypt*....., σελ. 107.

7. Πρβλ. ἐν προκειμένῳ ἰδίᾳ J.H.BREASTED, *Development*....., σελ. 55 ἐξ., —, *Die Geburt des Gewissens*....., σελ. 61 ἐξ., A.ERMAN, *Die Religion*....., σελ. 210

νατον ἀτομικὴν ψυχὴν καὶ οὕτως ἄλλωστε καὶ ἀποδίδεται συνήθως. Εἶναι δὲ ὁ *Ba* τὸ ἀπολύτως προσωπικὸν ἐκάστου ἀνθρώπου κτῆμα, πνευματικὴ τις ἀρχὴ ζωῆς, μετέχουσα ἅμα καὶ τοῦ Θεοῦ, παραμένουσα μὲν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ κατὰ τὸν ἐπὶ γῆς αὐτοῦ βίον, χωριζομένη δὲ ἀπὸ τοῦ σώματος κατὰ τὸν θάνατον, ἀλλ' οὐδόλως ἐγκαταλείπουσα τὸν νεκρὸν ὀριστικῶς. Λίαν χαρακτηριστικὸν μάλιστα τῶν τε ἰδιοτήτων καὶ δὴ καὶ τῆς φύσεώς του εἶναι, ὅτι ὁ *Ba* ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐν τῇ αἰγυπτιακῇ γραφῇ σημειοῦται διὰ τινος πτηνοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ ἐν τῇ τέχνῃ παρίσταται οὕτω, τῆς κεφαλῆς ὁμοῦ τοῦ πτηνοῦ, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ Νέου Βασιλείου, ἀντικαθισταμένης δι' ἀνθρωπίνης κεφαλῆς ἐχούσης ἅπαντα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀτόμου, εἰς ὃ ἀνήκει ἐκάστοτε ὁ παριστάμενος *Ba*. Οὕτω συμβολίζεται προφανῶς ἡ ἐλευθερία κινήσεων τοῦ *Ba*, ὡς τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἀθανάτου ἀνθρωπίνου συστατικοῦ, ὅπερ, συμφώνως πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τῶν Αἰγυπτίων, διατηρεῖ καὶ κατὰ τὸν θάνατον (δηλούμενον ἐπίσης διὰ τοῦ «πορεύεσθαι πρὸς τὸν *Ba*») ἀπάσας τὰς ἐν τῷ ἐπιγίῳ βίῳ ζωτικὰς τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεις καί, ἐξερχόμενον διὰ τινος εἰδικῆς ὁπῆς ἐκ τοῦ τάφου, ἀναλαμβάνει τὴν ἐλευθερίαν τῶν κινήσεών του, ὑπεριπτάμενον τοῦ τάφου ἢ κρυπτόμενον ἐν μέσῳ τοῦ φυλλώματος τῶν δένδρων τοῦ παρὰ τὸν τάφον συνήθως ὑπάρχοντος κήπου. Κατὰ τὰς σχετικὰς δὲ τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου ἀντιλήψεις, ὁ *Ba* ἀνερχόμενος εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ λαμβάνων τὴν ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ τελειότητος τοῦ ἀνθρώπου, εἰς ὃν καὶ ἀνήκει, προσήκουσαν ἐκάστοτε θέσιν ἐπὶ τοῦ οὐρανοῦ στερεώματος, ἦτοι τοῦ σώματος τῆς θεᾶς Nut, φωτίζει ὡς ἀστὴρ κατὰ τὴν νύκτα¹.

Ὁ *Akh*² εἶναι τὸ τελευταῖον τῶν περι οὗ ὁ λόγος ἀνωτέρω κυρίαν πνευματικῶν τοῦ ἀνθρώπου συστατικῶν, ὅστις, ὡς καὶ ὁ *Ba*, παρίσταται καὶ αὐτὸς ἐν τῇ αἰγυπτιακῇ γραφῇ καὶ τῇ τέχνῃ ὡς πτηνόν τι, μνημονευόμενος ἐπίσης ἤδη ἐν ταῖς ἀρχαιοτάταις τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ πηγαῖς³. Συμφώνως δὲ πρὸς τὰς κρατούσας σήμερον σχετικὰς τῆς αἰγυπτιολογικῆς ἐπιστήμης ἀντιλήψεις, δεόν γενικῶς νὰ ἐθεωρεῖτο παρ' Αἰγυπτίους ὡς ἡ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὑπάρχουσα ὑπερφυσικὴ καὶ καθαρῶς πνευματικὴ δύναμις καὶ ὡς τὸ θεῖον τῆς

ἐξ., H.KEES, Totenglauben....., σελ. 58 ἐξ., H.JUNKER, Pyram'denzeit....., σελ. 109 ἐξ., J.VANDIER, La religion....., σελ. 130 ἐξ., J.SPIEGEL, Das Werden....., σελ. 497 ἐξ., J.A.WILSON, The Culture....., σελ. 86, 112 ἐξ., S.MORENZ, Ägyptische Religion....., σελ. 165 ἐξ., 215 ἐξ., J.SAINTE FARE GARNOT, L'anthropologie....., σελ. 22 ἐξ., ὡς καὶ τὸ σχετικὸν λῆμμα (*Ba*) ἐν H.BONNET, RÄRG, W.HELCK-E.OTTO, KWÄ.

1. Πρὸβλ. σχετικὰς πηγὰς παρὰ A.ERMAN, Die Religion....., σελ. 212 ἐξ.

2. Πρὸβλ. ἐνταῦθα ἰδίᾳ H.KEES, Totenglauben....., σελ. 57 ἐξ., J.VANDIER, La religion....., σελ. 73 ἐξ., 131, H.JUNKER, Pyramidenzeit....., σελ. 110, J.A.WILSON, Egypt....., σελ. 57, 108, 118,—, The Culture....., σελ. 85, 112 ἐξ., ὡς καὶ σχετικὸν λῆμμα ἐν H.BONNET, RÄRG, W.HELCK-E.OTTO, KWÄ.

3. Πρὸβλ. J.A.WILSON, The Culture....., σελ. 67 ἐξ.

άνθρωπινης προσωπικότητας μέρος, και δη και ως ή αυτό τουτο θεία εν εκάστῳ ἀνθρώπῳ ὑπόστασις¹. Ἄξιον ἰδιαιτέρας μνείας ἐνταῦθα εἶναι ἐξ ἄλλου και τὸ ὅτι ή λέξις *Akh* σημαίνει ἐπίσης τὸ «πνεῦμα», τὸν «μακαριστὸν νεκρὸν»: ὡς ἐκ τούτου δέ, ἤδη κατὰ τὸ Ἄρχαϊὸν Βασιλεῖον, εἰς τὸν τίτλον τοῦ ἱερέως τῶν νεκρῶν προσετίθετο και τὸ «ἐκεῖνος δοτις ἐναγκαλιζεται τὸν *Akh*» (*Zé-khem-Akh*), προφανῶς λόγῳ τῆς εἰδικῆς διὰ τῶν σχετικῶν νεκρικῶν τελετῶν κλπ. φροντίδος τοῦ ἱερέως τούτου περὶ τοῦ νεκροῦ και δὴ περὶ τοῦ θείου τούτου συστατικοῦ. Εἰς μεταγενεστέραν δέ πως ἐποχὴν ὁ θάνατος ἀτόμου τινὸς δηλοῦται ἐπίσης διὰ τοῦ «πορεύεσθαι πρὸς τὸν *Akh*». Τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα, ἐν συνδυασμῷ μάλιστα μετὰ τοῦ γεγονότος ὅτι ἤδη ἐν ταῖς ἀρχαιοτάταις σχετικαῖς πηγαῖς γίνεται ή μνεία τοῦ *Akh*, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐν συναρτήσει πρὸς τὴν πέραν τοῦ τάφου ζωὴν, ὠδήγησεν ὠρισμένους τῶν ἐρευνητῶν εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι ἐπίστευον περὶ τοῦ θείου τούτου συστατικοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι ἀνεπτύσσετο τελείως μόνον μετὰ θάνατον και δὴ ὅτι κατὰ τὸν ἐπίγειον αὐτοῦ βίον ὁ ἀνθρωπος δὲν ἦτο ἠνωμένος μετὰ τοῦ *Akh* του, μεθ' οὗ και συνεδέετο τὸ πρῶτον μὸλις ἀπὸ τοῦ θανάτου του². Ἀντιθέτως ὁ H. Junker, ἐρειδόμενος ἐπὶ τινος σπουδαίου ἐν προκειμένῳ χωρίῳ ἀρχαιοτάτης σχετικῆς πηγῆς, ὑπεστήριξε τὴν γνώμην, ὅτι ὁ *Akh* ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων ὡς μέρος τῆς ἀνθρωπινης ὑπάρξεως ἤδη κατὰ τὴν ἐπίγειον αὐτῆς ζωὴν³.

Ὡς δύνανται τις ἐκ τῶν ἠδη λεχθέντων νὰ συμπεράνη, ή αἰνιγματικὴ τοῦ ἀνθρώπου πνευματικὴ ὑπόστασις ἀπησχόλησε σοβαρῶς τὴν σκέψιν και φαντασίαν τῶν ἀρχαίων κατοίκων τῆς χώρας τοῦ Νείλου, ἐξ οὗ και ή ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσα σαφῆς τῶν ἐπὶ μέρους πνευματικῶν και ἀθανάτων συστατικῶν διάκρισις. Θὰ πρέπη δ' ὅλως ἰδιαιτέρως ἐνταῦθα νὰ ὑπογραμμισθῇ τὸ γεγονὸς, ὅτι και τὰ τρία μνημονευθέντα κύρια ἐκάστου ἀνθρώπου πνευματικὰ και ἐν πολλοῖς θεῖα συστατικά, ἦτοι ὁ *Ka*, ὁ *Ba* και ὁ *Akh*, ἀπεδίδοντο ἐξ ἴσου οὐ μόνον εἰς τὸν ἐνσαρκοῦντα ἐκάστοτε τὸ θεῖον Βασιλέα, ἀλλὰ γενικῶς και εἰς αὐτοὺς ἐπίσης τοὺς θεοὺς. Ἐπεστηρέθη μάλιστα ὑπὸ σειρᾶς ἐγκρίτων ἐρευνητῶν, ἐπὶ τῇ βάσει πάντοτε τῶν ἀρχαίων σχετικῶν πηγῶν, ὅτι τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος συστατικὰ ταῦτα ἀπεδίδοντο ἀρχικῶς μόνον εἰς τοὺς θεοὺς, εἴτα δέ, κατ' ἐπέκτασιν, και εἰς τὸν ἐνσαρκοῦντα τὴν θεότητα Φαραῶ, ἵνα ἐν τέλει καταλήξουν — ἤδη λίαν ἐνωρῖς — εἰς τὸ νὰ ἀποβοῦν κτῆμα ἐνὸς ἐκάστου, ἀσχέτως φύλου, καταγωγῆς

1. Ὁ J. VANDIER χαρακτηρίζει τὸν *Akh* ὡς «la force divine elle-même» (μν. ἔργ., σελ. 74, πρβλ. σελ. 131). Πρβλ. ἐπίσης H. JUNKER, *Pyramidenzeit.....*, σελ. 110. Ἐξ ἄλλου ὁ J. A. WILSON παρατηρεῖ περὶ τοῦ πνευματικοῦ τούτου συστατικοῦ ὅτι «a more precise translation would be »effective personality«.....» (The Culture....., σελ. 68, πρβλ. σελ. 85, 306 κλπ.).

2. Οὕτω π.χ. ὁ J. VANDIER, μν. ἔργ., σελ. 131.

3. Πρβλ. Pyr. § 474, ὅπερ κατὰ τὴν μετάφρασιν τοῦ H. JUNKER (μν. ἔργ. σελ. 110) ἔχει ὡς ἐξῆς: «Der Äch dem Himmel, der Leib der Erde».

ἢ κοινωνικῆς θέσεως¹. Ὁ καὶ ἀνωτέρω ὅμως μνημονευθεὶς ἐπιφανὴς ἐρευνητὸς H. Junker ὑπεστήριξε πρὸ τινος τὴν γνώμην περὶ ἀντιστρόφου ἐξελικτικῆς φορᾶς², ἧτις ἔποψις, νομιζόμεν, ὅτι ἔτι σαφέστερον διαγράφει τὴν ὑψηλὴν τοῦ ἀτόμου θέσιν καὶ τὸν σπουδαῖον αὐτοῦ ρόλον ἐν τῷ πνευματικῷ τῆς Αἰγύπτου πολιτισμῷ. Καὶ ἐάν ἔτι ἡ ἔποψις τοῦ H. Junker δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν πραγματικότητα, ὅμως γεγονὸς ἀναντίρρητον παραμένει, ὅτι ἕκαστος ἄνθρωπος ἐν Αἰγύπτῳ, ἥδη ἀπὸ τῶν ἀπαρχῶν τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς περιόδου, ἀνεγνωρίζετο ὡς κάτοχος τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων τριῶν πνευματικῶν, ἀθανάτων καὶ δὴ θεῶν συστατικῶν, ἅτινα, κατὰ τὰς πεποιθήσεις τῶν Αἰγυπτίων, κατεῖχον καὶ αὐτοὶ οἱ θεοὶ των³.

γ) Περὶ τὴν θέσιν τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ ἡθικῇ. Προκειμένου νὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα τὴν θέσιν τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ ὑψηλῇ αἰγυπτιακῇ ἡθικῇ, περιορίζομεθα εἰς τινὰς χαρακτηριστικωτάτας ἐπόψεις τοῦ προβλήματος, ἵνα ρίψωμεν ἐπ' αὐτῶν ταχὺ μόνον βλέμμα.

Ἐν πρώτοις ἤδη εὐθύς ἐξ ἀρχῆς δεόν νὰ ὑπογραμμισθῇ, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ὁ σαφῶς ἀ τ ο μ ι κ ὸ ς τῆς αἰγυπτιακῆς ἡθικῆς χαρακτήρ, τὸν ὅποιον οὐδεὶς σήμερον δύναται διὰ σοβαρῶν ἐπιχειρημάτων νὰ ἀμφισβητήσῃ. Ἀξία δὲ μνεῖας ἐνταῦθα καὶ ἡ στάσις τοῦ κατὰ τὸ παρελθὸν ἀρνηθέντος τὴν ἀτομικὴν ἡθικὴν ἐν Αἰγύπτῳ J. Spiegel⁴, ὅστις πρὸ τινος μόλις ὑπεστήριξε τὰς ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ θέσιν ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτους ἐπόψεις⁵. Δὲν εἶναι

1. Πρβλ. π.χ. J.H.BREASTED, Development....., σελ. 55, J.VANDIER, La religion....., σελ. 131 ἐξ., πρβλ. σελ. 133, J.A.WILSON, The Culture....., σελ. 86.

2. Ὡς δηλ. παρατηρεῖ ὁ H.JUNKER: «Der umgekehrte Weg ist freilich ebenso möglich, dass man nämlich die drei Elemente von den Menschen auf die Götter übertragen hat, die ja überhaupt nach Menschenart geschildert werden, nach Analogie der Menschen sehen, reden, hören, denken und fühlen. Bei ihnen mussten nur entsprechend ihren himmlischen Wesen die geistigen Kräfte gesteigert werden: sie besitzen mehrere Ba's und mehrere Ka's. Dieser Auffassung kommt um so mehr Wahrscheinlichkeit zu, als sich die Vorstellung von den geistigen Elementen des Menschen schon zu Beginn der Geschichte erschliessen lässt.....» (Pyramidenzeit....., σελ. 111).

3. Πάντα τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα ἠγνοήθησαν ὑπὸ τῶν ἐκμηδενιστῶν τῆς ἀτομικότητος ἐν Αἰγύπτῳ.

4. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 435 ἐξ.

5. Διὰν χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐν προκειμένῳ καὶ ἡ ἐξῆς παρατήρησις του: «Aber nunmehr betreffen die Aussagen nicht mehr die Personifikation des Menschen schlechthin, sondern den Einzelmenschen, wenn auch zunächst nur im Grenzfalle der absoluten Vollkommenheit. Denn der Weise, dessen Idealbild uns die Lehre des Ptahhotep vor Augen stellt und Plastiken der 5. Dyn. von der Art des »Louvre-Schreibers« veranschaulichen, ist ja als ein z e l n e r aus der grossen Menge hervorgegangen und er bleibt auch in seinem Idealbild eine scharf geprägte Einzelpersönlichkeit. Als solche, nicht als Personifikation ist er, was er ist.» (J.SPIEGEL, Das Werden der altägyptischen Hochkultur....., σελ. 352).

δυνατόν ἐξ ἄλλου νὰ γίνῃ δεκτὴ καὶ ἡ ἐν προκειμένῳ θέσις ἄλλων τε καὶ τοῦ A.Erman¹, ἀποδεχθέντος κατὰ τὸ παρελθόν, ὅτι ἡ ἠθικὴ κατὰ βᾶσιν οὐδεμίαν σχέσιν παρουσιάζει πρὸς τὴν θρησκείαν, δεδομένου ὅτι, ὡς εὐθὺς κατωτέρω θὰ διαπιστώσωμεν, αἱ ἀρχαιότεραι σχετικαὶ πηγαὶ ὁμιλοῦν σαφῶς περὶ τοῦ ἀντιθέτου.

Καὶ διὰ νὰ ἔλθωμεν εἰς τινὰ σπουδαῖα, ὅσον καὶ ἀντιπροσωπευτικὰ διὰ τὴν παροῦσαν βραχυτάτην ἔρευναν κείμενα, ὡς πρῶτον μνημονευτέον ἐνταῦθα τὸ περίφημον «Μνημεῖον μεμφιδικῆς θεολογίας», γνωστόν καὶ ὡς «Κείμενον τοῦ Schabaka»², τὸ ὁποῖον ὁ πρῶτος ἀντιληφθεὶς τὴν σημασίαν του καὶ ἐπεξεργασθεὶς αὐτὸ J.H.Breasted ἐτοποθέτησεν ἤδη εἰς αὐτὴν τὴν ἐποχὴν τοῦ Menes (1η Δυναστ.), παρατηρήσας μάλιστα, ὅτι «ἐν αὐτῷ κατοπτρίζονται αἱ πρωϊμώταται σκέψεις τῶν ἀνθρώπων, αἱτινες παρεδόθησάν που ἐν γραπτῇ μορφῇ»³ καὶ δὴ ὅτι ἀποτελεῖ «τὴν πρώτην ἐν τῇ ἀνθρωπότητι γνωστὴν διασάφησιν περὶ δικαίου καὶ ἀδίκου»⁴. Ἐν δὲ τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος κειμένῳ, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὑπάρχει καὶ τὸ ἐξῆς βαρυσήμαντον χωρίον (στ. 55έξ.)⁵:

(Ὅσως ἀποδίδεται δίκαιον εἰς ἐκεῖνον), ὅστις πράττει ὅ,τι εἶναι ἀγαπητὸν (καὶ ἀδικον εἰς ἐκεῖνον), ὅστις πράττει ὅ,τι εἶναι μισητόν.

Καὶ οὕτω δίδεται ζωὴ εἰς τὸν φιλειργηκόν.

καὶ θάνατος δίδεται εἰς τὸν ἀνοσιουργόν.

.....

συμφώνως πρὸς τὴν ἐντολὴν (ταύτην),

ἣτις ἐπενοήθη ὑπὸ τῆς καρδίας τοῦ (Θεοῦ)

καὶ ἐξῆλθεν ἐκ τῆς γλώσσης (τοῦ Θεοῦ)

καὶ ἡ ὁποία δίδει τὴν ἀξίαν εἰς πάντα τὰ πράγματα.

Νομίζομεν ὅτι ἐν τῷ ὡς ἄνω χωρίῳ γίνεται σαφὴς λόγος πρῶτον περὶ τοῦ ἠθικοῦ νόμου τῆς καταγωγῆς καὶ τοῦ χαρακτῆρος του, ὡς καὶ περὶ τοῦ ἠθικοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ κακοῦ, δεύτερον περὶ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ κρατούσης ἠθικῆς τάξεως, ὡς καὶ τοῦ πῶθεν αὕτη ἀπορρέει καὶ ρυθμίζεται καὶ τρίτον, ὅτι ταῦτα πάντα ἀφοροῦν

1. Ὡς δ' ἐπὶ λέξει παρατηρεῖ: «Mit der Religion hat die Ethik im Grunde nichts zu tun» (Die Religion....., σελ. 157).

2. Προχείρως παραπέμπομεν εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ J.A.WILSON παρεχομένην μετάφρασιν τοῦ κειμένου τούτου ἐν: ANET², σελ. 4-6, ἐνθα καὶ στοιχειώδης βιβλιογραφία.

3. Die Geburt des Gewissens....., σελ. 48.

4. Μν. ἔργ., σελ. 37.

5. Ἐνταῦθα κατὰ μετάφρασιν J.A.WILSON, ANET², σελ. 5, H.KEES, Aegypten (RgLb 10), Tübingen 1928, ὑπ' ἀριθμ. 15 (σελ. 10 ἐξ.), H.JUNKER, Die Geisteshaltung der Ägypter....., σελ. 142, καὶ δὴ J.H.BREASTED, Die Geburt des Gewissens....., σελ. 51.

εἰς τὸ ἐπὶ μέρους ἄτομον. Ἄρα ἡ αἰγυπτιακὴ ἠθικὴ ἀφ' ἑνὸς μὲν φέρει καθαρῶς θρησκευτικὸν χαρακτῆρα, καθ' ὅσον ὁ Θεὸς ἀναγνωρίζεται ὡς ἡ αἰτία τοῦ τε ἠθικοῦ νόμου καὶ τῆς ἠθικῆς τάξεως, τὸ δὲ ἠθικὸν ὀρίζεται ἐπιγραμματικῶς ὡς τὸ «εὐάρεστον εἰς τὸν Θεόν», ἐνῶ τὸ «μισητόν» εἰς αὐτὸν ἀποτελεῖ τὸ ἠθικὸν κακόν, ἀφ' ἑτέρου δὲ φέρει αὕτη ἀτομικὸν χαρακτῆρα, καθ' ὅσον θεωρεῖ τὸ ἄτομον ὡς ὑπεύθυνον ἐναντι τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν τήρησιν ἢ μὴ τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Τὸ ἐπὶ μέρους ἄτομον προβάλλει ἐνταῦθα ὡς τὸ ἀντικείμενον τῆς θείας δικαιοσύνης καὶ τῆς μετὰ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ἠθικῆς τάξεως στενωῶς σχετιζομένης θείας ἀνταποδόσεως. Ἦδη δ' ἐνταῦθα διακρίνονται αἱ δύο θεμελιώδεις κατηγορίαι ἀτόμων, ἤτοι τὸ μὲν οἱ ἀκολουθοῦντες τὴν θείαν ἐντολὴν καὶ τηροῦντες τὸν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κατασταθέντα ἠθικὸν νόμον ἢ ἄλλως οἱ «πράττοντες ὅ,τι εὐάρεστον», τὸ δὲ οἱ περιφρονηταὶ τῆς θείας ἐντολῆς καὶ παραβιάζοντες τὸν ἠθικὸν νόμον, τ.ἔ. οἱ «πράττοντες ὅ,τι μισητόν». Ἀνάλογος εἶναι καὶ ἡ διάκρισις τῶν δύο τούτων κατηγοριῶν, ἐν σχέσει καὶ πρὸς τὴν τήρησιν τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ἠθικῆς τάξεως, διὰ τῆς θείας ἀνταποδόσεως ἐκάστω κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ, ἤτοι «δικαίου εἰς ἐκεῖνον, ὅστις πράττει ὅ,τι εἶναι ἀγαπητόν καὶ ἀδίκου εἰς ἐκεῖνον, ὅστις πράττει ὅ,τι εἶναι μισητόν». Δὲν θὰ πρέπει δὲ νὰ παραγνωρισθῇ ἐν προκειμένῳ καὶ ἡ σημασία τῆς, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἐπὶ μέρους ἄτομον, χαρακτηριστικωτάτης χρήσεως τῶν δύο ὄρων «ζωή» καὶ «θάνατος», οἷτινες ἤδη ἐνταῦθα, νομίζομεν, ὅτι τίθενται κυρίως ἐν ἠθικῇ καὶ δὴ ἐσχατολογικῇ ἐννοίᾳ, τ.ἔ. ἀναφέρονται ἐν πρώτοις εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ δικαστηρίου τῶν νεκρῶν κρίσιν ἑνὸς ἐκάστου κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ, ὅποτε «ζωή (αἰωνία) δίδεται εἰς τὸν φιλειργητικὸν καὶ (αἰώνιος) θάνατος δίδεται εἰς τὸν ἀνοσιουργόν». Ταῦτα δὲ πάντα συμφώνως καὶ πρὸς τὰς περὶ θανάτου ἀντιλήψεις τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων, περὶ ὧν ἡμῶς κατωτέρω εἰδικώτερον ὁ λόγος. Πρὸς τοῖς ἀνωτέρω, ἄξιον ἰδιαιτέρας μνείας ἐνταῦθα καὶ ἕτερον τι ἐπίσης σπουδαιότατον κείμενον ἀναγόμενον, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἰς τὴν περίοδον μεταξύ Ἀρχαίου καὶ Μέσου Βασιλείου καὶ δὴ περίπου εἰς τὸ 2100 π.Χ., ὅπου ἐμφανίζεται ὁ ὕψιστος Θεὸς λέγων, μεταξύ ἄλλων, καὶ τὰ ἐξῆς¹:

*Σοῦ ἀναφέρω τὰς τέσσαρας καλὰς πράξεις,
τὰς ὁποίας ἔκαμεν εἰς ἐμὲ ἢ καρδία μου.....
πρὸς κατάπανσιν τοῦ κακοῦ.*

*Ἐποίησα ἕκαστον ἀνθρώπον ὅμοιον πρὸς τὸν ἀδελφόν του.
Δὲν τοὺς διέταξα, ἵνα πράττουν τὸ κακόν,
(ἀλλὰ) αἱ καρδίαι των ἦσαν ἐκεῖναι, αἷτινες παρεβίασαν ὅ,τι εἶπον.*

1. Περὶ τοῦ οὐχὶ καὶ τοσοῦτον γνωστοῦ κειμένου τούτου πρβλ. ἰδίᾳ J.H.BREASTED, Die Geburt des Gewissens....., σελ. 218 ἐξ., J.A.WILSON, Egypt....., σελ. 117 ἐξ. Ἦδη πρβλ. μετάφρασιν τοῦ κειμένου ὑπὸ τοῦ J.A.WILSON, ANET², σελ. 7 ἐξ., ἐνθα καὶ στοιχειώδης βιβλιογραφία.

*Ἐκαμα, ὥστε αἱ καρδίαι των νὰ παραιτοῦνται τοῦ νὰ λησμονοῦν τὴν Δύσιν*¹.

Περὶ τοῦ κειμένου τούτου, παρουσιάζοντος πολλές ὁμοιότητας πρὸς τὸ προηγηθέν, ἀρκοῦμεθα ἐνταῦθα εἰς τὴν ὑπογράμμισιν μόνον θεμελιωδῶν τινων σημείων, προκειμένου καὶ κατωτέρω νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ αὐτοῦ. Ἐν πρώτοις ἤδη ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτοῦ γίνεται σαφῆς λόγος περὶ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ προσωπικῆς τοῦ Θεοῦ ἐπεμβάσεως πρὸς κατάπαυσιν τοῦ κακοῦ. Ἡ δὲ ἀνάδειξις ἐκάστου ἀτόμου, ὡς ὑπευθύνου προσωπικότος ἐναντι τοῦ Θεοῦ, θεωρεῖται ὡς πρωταρχικὴ θεία ἐνέργεια (*ἔκαμα ἕκαστον ἄνθρωπον ὁμοιον πρὸς τὸν ἀδελφόν του*), ἐμφαινόμενη ἐπίσης καὶ ἐν τοῖς ἐπομένοις, ἐνθα ὁ Θεὸς παρίσταται διακηρύσσων, ὅτι ἡ αἰτία τοῦ κακοῦ δὲν βαρύνει αὐτόν, ἀλλὰ τοὺς ἀνθρώπους (*ἀδὲν τοὺς διέταξα, ἵνα πράττουν τὸ κακόν*). Οἱ ἄνθρωποι διὰ τῆς χρήσεως τοῦ αὐτεξουσίου των, δηλουμένου ἐνταῦθα διὰ τῆς *καρδίας*, ὡς ἔδρας τοῦ τε νοῦ καὶ τῆς βουλήσεως, ἐπανεστάτησαν κατὰ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ὅστις καὶ ἐνταῦθα παρίσταται ὡς κατασταθεὶς ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ (*αἱ καρδίαι των ἦσαν ἐκεῖναι, αἵτινες παρεβίασαν ὅτι εἶπον*). Ἡ τελευταία ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ πρὸς κατάπαυσιν τοῦ κακοῦ ἐν τῷ κόσμῳ δὲν εἶναι ἐπαρκῶς σαφῆς, τοῦτο δὲ διότι, παρ' ὅλην τὴν μνείαν τοῦ θανάτου καὶ τοῦ δικαστηρίου τῶν νεκρῶν (*Δύσις*), δὲν ἀποσαφηνίζεται εἰς τί ἀκριβῶς ἀφεῶρα ἡ τελευταία αὕτη πράξις τοῦ Θεοῦ *ὥστε αἱ καρδίαι των νὰ παραιτοῦνται τοῦ νὰ λησμονοῦν τὴν Δύσιν*. Ὡς ἐκ τούτου δὲ μόνον εἰκασίαν τινὰ δυνάμεθα νὰ διατυπώσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι δηλ. ἡ ἐν λόγῳ τελευταία τοῦ Θεοῦ ἐκδήλωσις τῆς ἐνεργοῦ προσωπικῆς αὐτοῦ ἐπεμβάσεως ἐν τῷ κόσμῳ πρὸς ἐπιβολὴν τῆς ἠθικῆς τάξεως καὶ ἐπικράτησιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων θὰ ἀνεφέρετο ἴσως εἰς ἕκτακτόν τινα θείαν ἐνέργειαν, ὅα εἶναι ἡ προειδοποιητικὸν χαρακτηῖρα ἔχουσα καταστροφὴ, ὡς π.χ. τὸ μὲν ἡ κοινωρικὴ ἐπανάστασις, τὸ δὲ ὁ λιμός, ἅτινα ἐπεκράτησαν ἐν Αἰγύπτῳ κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν τοῦ κειμένου τούτου I Μεσοπερίοδον καὶ δὴ ἡ ἰδίᾳ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐμφάνισις σοφῶν καὶ συνετῶν ἀνδρῶν καὶ ἠθικῶν ἀναστημάτων κηρυσσόντων, δίκην προφητῶν, τὴν ἀφύπνισιν τῆς συνειδήσεως καὶ τὴν ἠθικὴν μεταστροφὴν ἐνὸς ἐκάστου, ὡς π.χ. τοῦ συγγραφέως τῆς γνωστῆς *«Παραίνεσις εἰς τὸν βασιλέα Μερικαθε»*, πολλῶ δὲ μᾶλλον καὶ τοῦ συγγραφέως τοῦ περιφήμου *«Εὐγλωττοῦ ἢ παραπονομένου χωρικοῦ»* κ.ἄ. Ταῦτα πάντα βεβαίως προϋποθέτουν τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Θεὸς ἔχει ἐμβάλει εἰς τὴν καρδίαν ἐνὸς ἐκάστου τὴν ἰδέαν τοῦ θανάτου καὶ τῆς κρίσεως, ὡς καὶ τὴν μετ' αὐτῆς ἀρρήκτως συνδεομένην ἠθικὴν συνείδησιν.

Πράγματι δέ, συμφώνως πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τῶν Αἰγυπτίων, ἡ *καρδία*² ἐνὸς ἐκάστου, ἐν τῇ γνωστῇ ιδιότητι αὐτῆς ὡς ἔδρας τῶν πνευματικῶν καὶ

1. Ἡ *«Δύσις»* παρ' Αἰγυπτίους καὶ ἐν τῇ ἐνόσῃ τοῦ θανάτου καὶ τῆς κρίσεως ἐνὸς ἐκάστου ὑπὸ τοῦ «δικαστηρίου τῶν νεκρῶν».

2. Πρβλ. τὴν εἰδικὴν ἔρευναν τοῦ Α. ΠΙΑΝΚΟΦΦ, *Le «cœur» dans les textes égyptiens depuis l' Ancien jusqu' à la fin du Nouvel Empire*, Paris 1930.

ἠθικῶν τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεων, ἀποτελεῖ ἐπίσης καὶ τὴν ἔδραν τῆς συνειδῆσεως, πρὸς τὴν ὁποῖαν ἄλλωστε συνήθως καὶ ταυτίζεται, ὡς μαρτυροῦν ἤδη αἱ ἀρχαιόταται σχετικαὶ πηγαί. Οὕτω π.χ. ὁ σοφὸς Ptahhotep¹, περὶ τὸ 2500 π.Χ., ἐν τῇ παραινέσει αὐτοῦ (στ. 545 ἐξ.) διδάσκει, πρὸς τοὺς ἄλλοις, ὅτι:

Ἐκεῖνον, τὸν ὁποῖον ὁ Θεὸς ἀγαπᾷ, εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις εἶναι ἀκουστής.

Ἐκεῖνον (ὅμως) μισεῖ ὁ Θεός, ὅστις δὲν εἶναι ἀκουστής.

Ἡ καρδία εἶναι ἐκείνη, ἣτις καθιστᾷ τὸν κύριόν της ἀκουστήν ἢ μὴ ἀκουστήν.

Ἡ ζωὴ, ἡ εὐημερία καὶ ἡ ὑγίεια ἐνὸς ἀνθρώπου εἶναι ἡ καρδία του.

Καὶ ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ διαγράφεται, νομίζομεν, σαφῶς ἡ θέσις τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ αἰγυπτιακῇ ἠθικῇ καὶ δὴ ἀπαξ ἔτι ἐξαιρεται ἡ σημασία τῆς ὑπακοῆς ἐνὸς ἐκάστου εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κατασταθέντα ἠθικὸν νόμον. Πρὸς τοῦτοις ὅμως διαλάμπει ἐνταῦθα κυρίως ὁ ρόλος τῆς καρδίας ὡς συνειδήσεως. Ἡ καρδία, ὡς συνειδήσις, προβάλλει καταφανῶς ὡς ὁ διδάσκαλος τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὴ ὡς ἡ ἐν αὐτῷ θεία φωνή. Αὐτὴ δὲ καθιστᾷ τὸν κάτοχόν της «ἀκουστήν» τῶν θείων ἐντολῶν καὶ ἄρα «ἀγαπητὸν» εἰς τὸν Θεόν, ἢ πάλιν περιφρονητὴν τοῦ ἠθικοῦ νόμου, τὸν ὁποῖον κατ' ἀκολουθίαν «μισεῖ» ὁ Θεός. Οἱ τελευταῖοι λόγοι τοῦ Ptahhotep δίδουν ἐπιγραμματικὸν χαρακτηρισμὸν τῆς σημασίας τῆς καρδίας ὡς συνειδήσεως. Ἡ ζωὴ ἐν τε τῇ φυσικῇ καὶ τῇ μεταφυσικῇ αὐτῆς ἐννοίᾳ, ἔτι δὲ καὶ ἡ εὐημερία καὶ περαιτέρω ἢ τε σωματικὴ καὶ πνευματικὴ ὑγίεια καὶ εὐρωστία ἐνὸς ἐκάστου ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἀγαθῆς καὶ ἠθικῆς ἐν γένει συνειδήσεως αὐτοῦ, καὶ δὴ τῆς συμμορφώσεως τοῦ κατόχου της πρὸς τὰς ἠθικὰς αὐτῆς ἐπιταγὰς.

Τὸ δὲ ἀνωτέρω μνημονευθὲν περίφημον «Κείμενον τοῦ Schabaka»² πληροφορεῖ ἡμᾶς (στ. 53 ἐ.) περὶ τῆς προελεύσεως τῆς ἠθικῆς ταύτης δυνάμεως ἐν ἐκάστῳ ἀνθρώπῳ, ταυτιζομένης ἤδη ἐνταῦθα πρὸς αὐτὸν τὸν Θεόν, ὑπάρχοντα ἐν τῇ καρδίᾳ παντὸς ἀνθρώπου:

*Συνέβη ὥστε ἡ καρδία καὶ ἡ γλῶσσα
να κερδίσουν δύναμιν ἐπὶ (πάντων) τῶν μελῶν (τοῦ σώματος),
διὰ τῆς διδασκαλίας, ὅτι αὐτὸς (ὁ Ptah)
ὑπάρχει ἐν ἐκάστῳ σώματι³ καὶ ἐν ἐκάστῳ στόματι⁴
πάντων τῶν θεῶν, πάντων τῶν ἀνθρώπων.....
σκεπτόμενος⁵ καὶ διατάσσων⁶ πᾶν ὅ,τι αὐτὸς θέλει.*

1. Προχείρως παραπέμπομεν ἐνταῦθα εἰς τὰς μεταφράσεις τοῦ H. RANKE, AOT², σελ. 33 καὶ J. A. WILSON, ANET², σελ. 414, ἐνθα καὶ στοιχειώδης βιβλιογραφία.

2. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 568 καὶ ὑποσημ. 5.

3. Ἐνταῦθα ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς «καρδίας».

4. Ἐνταῦθα ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς «γλώσσης».

5. Ἐννοεῖται τὸ «ἐν τῇ καρδίᾳ του».

6. Ἐννοεῖται τὸ «διὰ τῆς γλώσσης του».

Ἔως δὲ περαιτέρω τὸ αὐτὸ κείμενον (στ. 55 ἐξ.) ἀναφέρει, ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐδημιουργήθη:

*Ἡ δρασις τῶν ὀφθαλμῶν, ἡ ἀκοή τῶν ὠτων, ἡ ἀναπνοή τῆς ρινός,
ἵνα ἀναφέρουν εἰς τὴν καρδίαν.*

*Αὐτὴ εἶναι ἥτις ἐνεργεῖ, ὥστε ἐκάστη ἀπόφασις νὰ ἐμφανίζεται,
ἢ γλῶσσα εἶναι, ἥτις ἐξαγγέλλει ὅ,τι ἡ καρδία διανοεῖται.*

Ἐντὶ ἄλλου τινὸς σχολίου εἰς τὴν ὡς ἄνω ἀρχαιοτάτην μαρτυρίαν, πρὸς τοὺς ἄλλοις, καὶ περὶ τῆς ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων ταυτίσεως τῆς συνειδήσεως πρὸς αὐτὸν τὸν Θεόν, ὡς καὶ περὶ τῆς σκιαγραφήσεως τοῦ πρωταρχικοῦ αὐτῆς ρόλου εἰς τὴν πνευματικὴν τοῦ ἀνθρώπου ζωὴν, ἀρκούμεθα ἐνταῦθα εἰς τὴν μνεῖαν αὐτοβιογραφικοῦ, οὕτως εἰπεῖν, ἐπιγράμματός τινος τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου, ἔνθα εὐρηγται ἀποκρυσταλλωμένοι αἱ ἤδη ἐκτεθεῖσαι αἰγυπτιακαὶ περὶ συνειδήσεως ἀντιλήψεις :

*Ἡ καρδία ἐνὸς ἐκάστου εἶναι ὁ ἴδιος αὐτοῦ Θεός,
ἢ δὲ καρδία μου ἦτο ἱκανοποιημένη ἐκ τῶν πράξεών μου¹.*

Ἡ «καρδία» τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ ρόλῳ αὐτῆς ὡς συνειδήσεως, ἐμπερικλείουσα τὸ Θεῖον ἐπιτάσσει τὴν ὑψ' ἐνὸς ἐκάστου πραγμάτων τοῦ ὑψίστου ἠθικοῦ ἰδεώδους², ἦτοι τὴν βίωσιν τῆς *Maat*. Εἶναι δὲ ἡ *Maat*³ ὁ συνοπτικὸς αἰγυπτιακὸς ὅρος πρὸς δήλωσιν τῆς δικαιοσύνης καὶ ἀληθείας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς τάξεως, τ.ἐ. τῶν θεμελιωδῶν ἐκείνων ἐννοιῶν, αἵτινες ἀποτελοῦν παρ' Αἰγυπτίοις τὴν βᾶσιν τῆς ἐκ τοῦ θεοσυστάτου ἠθικοῦ νόμου ἀπορροῦσης ἀτομικῆς ἠθικῆς καὶ καθηκοντολογίας πρὸς τε τὸν Θεὸν καὶ τὸν βασιλέα καὶ τὸν συνάνθρωπον, ἀσχέτως μάλιστα καταγωγῆς καὶ φύλου, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ ἴδιον ἐγώ. Ἡ δὲ ἀτομικὴ αὕτη καθηκοντολογία, δύναται τις νὰ εἴπη, ὅτι, πρὸς τοὺς ἄλλοις, εὐρηγται ἀποτεθησαυρισμένη, ἐκτενῶς μάλιστα, ἐν τῷ

1. Προχείρως παραπέμπομεν εἰς τὸ ἔργον τοῦ J.H.BREASTED, *Development....*, σελ. 298, ἔνθα καὶ μνεῖα τῆς σχετικῆς πηγῆς.

2. Ὁ H.JUNKER (*Pyramidenzeit....*, σελ. 76) ἐμὲν περὶ τοῦ ἀρχαιοτάτου ἠθικοῦ ἰδεώδους ἐν Αἰγύπτῳ παρατηρεῖ ὅτι «Als seine letzte Grundlage wird überall der Wille Gottes bezeichnet, vom Schabak-Text angefangen bis zu den Biographien der 6. Dyn».

3. Πρὸς τοὺς ἄλλοις πρβλ. ἐν προκειμένῳ A.ERMAN, *Die Religion....*, σελ. 157, πρβλ. σελ. 57 ἐξ., J.H.BREASTED, *Development....*, σελ. 173, 255, 338 κλπ., —, *Die Geburt des Gewissens....*, σελ. 38 ἐξ., 135 ἐξ., 148, 153, 180 ἐξ. κλπ., J.VANDIER, *La religion....*, σελ. 135 ἐξ., πρβλ. σελ. 178, J.SPIEGEL, *Das Werden der altägyptischen Hochkultur....*, σελ. 351 ἐξ., 494 ἐξ., 574 ἐξ., J.A.WILSON, *The Culture....*, σελ. 119 ἐξ., 122 ἐξ., πρβλ. ἐπίσης σελ. 143 ἐξ. κλπ., —, *Egypt....*, ἰδίᾳ σελ. 92, 94, 98, 116, 119. Πρβλ. ἐπίσης λήμμα *amāai* ἐν H.BONNET, *RARG*, ὡς καὶ W.HELCK-OTTO, KWÄ.

περιφήμῳ κεφ. 125 τῆς «Βίβλου τῶν νεκρῶν», ὅπερ εἶναι γνωστὸν καὶ ὡς «Ἀρνητικὴ ἐξομολόγησις», κείμενον ἀναγόμενον, σημειωτέον, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἰς αὐτὰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Μέσου Βασιλείου¹. Ἡ *Maat*, ἀποτελοῦσα, δύναται τις νὰ εἴπῃ, καὶ τὸ ὕψιστον ἀτομικὸν ἠθικὸν ἰδεῶδες, τὸ μὲν θεωρεῖται ὡς τὸ «εὐάρεστον» εἰς τὸν Θεόν, τοῦ ὁποῦ ἡ πραγμάτωσις καθιστᾷ τὸ ἄτομον «ἀγαπητὸν» εἰς ἐκεῖνον, τὸ δέ, λίαν χαρακτηριστικῶς μάλιστα, προσωποποιεῖται καὶ δῆ καὶ ταυτίζεται πρὸς τὴν ὁμώνυμον θεὰν τῆς *Maat*, ἥτοι τὴν θυγατέρα τοῦ θεοῦ Ἡλίου (Re), κυρίου ἅμα καὶ αἰτίου τῆς *Maat* ἐν τῇ μνημονευθείσῃ συνοπτικῇ αὐτῆς ἐννοίᾳ τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἀληθείας καὶ τῆς τάξεως. Ἡ δὲ χαρακτηριστικὴ αὕτη πατρότης, οὕτως εἰπεῖν, τοῦ θεοῦ Re ἐναντι τῆς *Maat*, ὡς καὶ τὸ μεγαλεῖον καὶ ἡ σημασία της διαγράφονται, νομίζομεν, ἤδη ἐν τινι ἐγκωμιαστικῷ, σπουδαίῳ δὲ χωρίῳ τοῦ Ptahhotep (στ. 85 ἐξ.)²:

Μεγάλη εἶναι ἡ Maat, διαρκῆς καὶ ἐνεργός.

*Δὲν διεταράχθη αὕτη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ δημιουργήσαντος αὐτήν,
(διότι) ὑπάρχει τιμωρία διὰ τὸν παραβαίνοντα τοὺς νόμους της.*

Ὁ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὑπάρχων Θεός, ὡς φωνῇ τῆς συνειδήσεως, ἐπιτάσσει εἰς πᾶν ἄτομον τὴν βίωσιν τῆς *Maat*. Τοῦτο δὲ μαρτυροῦν καὶ οἱ ἐξῆς, δικὴν κατηγορικῆς προστακτικῆς, βαρυσήμαντοι λόγοι τοῦ θεοῦ Re, ὅτινες ὡς τι χωρίον τῆς «ἀγίας γραφῆς» τῶν Αἰγυπτίων, παρατίθενται ἐν τῷ περιφήμῳ κειμένῳ τοῦ «Εὐγλωττοῦ ἡ παραπονομένου χωρικοῦ»³:

Λέγε τὴν Maat

πρῶττε συμφώνως πρὸς τὴν Maat,

διότι εἶναι μεγάλη, κραταιὰ καὶ διαρκῆς⁴.

Τέλος τὸ αὐτὸ κείμενον (στ. 145 ἐξ.) διασώζει λίαν χαρακτηριστικὸν καὶ πολιᾶς ἀρχαιότητος γνωμικὸν τι:

Τὸ νὰ ποιῇ τις Maat

εἶναι (ὄ,τι ἢ) ἀναπνοὴ διὰ τὴν ρῖνα⁵.

1. Πρβλ. ἰδίᾳ C.MAYSTRE, Les déclarations d'innocence. Livre des Morts, chapitre 125 (RAPH 8), Le Caire 1937, J.SPIEGEL, Die Idee vom Totengericht, σελ. 44 ἐξ., H.MODERAU, Die Moral der alten Ägypter nach Kapitel 125 des Totenbuchs (ἐν: AfO 12, σελ. 258-268), 1938. Μετάφρασιν αὐτοῦ πρβλ. H. RANKE, AOT², σελ. 9 ἐξ., J.A.WILSON, ANET², σελ. 34 ἐξ., ἐπίσης R.PETTAZZONI, La confessione dei peccati, Τόμ. II (SR 13), Bologna 1935, σελ. 1 ἐξ.

2. Πρβλ. μετάφρασιν J.A.WILSON, ANET², σελ. 412.

3. Προχείρως παραπέμπομεν ἐνταῦθα εἰς τὴν μετάφρασιν τοῦ κειμένου ὑπὸ τοῦ H. RANKE, AOT², σελ. 33 ἐξ. καὶ τοῦ J.A.WILSON, ANET², σελ. 407 ἐξ., ἕθα καὶ στοιχειώδης βιβλιογραφία.

4. Ἐνταῦθα κατὰ μετάφρασιν τοῦ H.JUNKER, Pyramidenzeit....., σελ. 146.

5. Πρβλ. μετάφρασιν J.A.WILSON, ANET², σελ. 409 (στ. 145 ἐξ.).

δ) Τὸ άτομον ἐνώπιον τοῦ θανάτου. Ἄνευ φόβου ὑπερβολῆς τινος, δύναται τις νὰ ἰσχυρισθῆ, ὅτι οὐδαμοῦ τῆς πρὸ Χριστοῦ ἀνθρωπότητος ὁ θάνατος μεθ' ὧν τῶν πέραν τοῦ τάφου προβλημάτων του¹ ἀπησχόλησε τὸν ἄνθρωπον, ὅσον ἐν Αἰγύπτῳ², ἔνθα ἡ περὶ τὰ ἐπέκεινα σοβαρωτάτη καὶ συντονωτάτη ἐνασχολήσις ἐδημιούργησεν ἀξιοθαυμάστους δοξασίας, αἵτινες ἐκφράζονται οὐ μόνον ἐν τῇ σφαίρα τῆς τέχνης, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ λογοτεχνίᾳ, κληροδοτηθέντων εἰς ἡμᾶς πολυτίμων καλλιτεχνικῶν καὶ δὴ καὶ φιλολογικῶν μνημείων, ἐξ ὧν ἄλλωστε καὶ γνωρίζομεν σήμερον τὰς περὶ θανάτου πεποιοθήσεις τῶν Αἰγυπτίων. Ὅταν ἐπέλθῃ ὁ θάνατος ἀτόμου τινός, τερματίζεται μὲν ὁ ἐπὶ γῆς φυσικὸς αὐτοῦ βίος, ἀρχεται δ' ἅμα δι' αὐτὸ νέα τις καὶ ὑπερφυσικὴ κατάστασις, τὴν ὁποίαν ἤδη ἐνταῦθα δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν ὡς π ρ ο σ ω π ι κ ῆ ν μ ε τ ἄ θ ἄ ν α τ ο ν ζ ω ῆ ν. Παρ' ὅλας δὲ τὰς ποικίλας ἐξελίξεις, ἃς ὑπέστησαν ἐν Αἰγύπτῳ διὰ μέσου τῶν χιλιετηρίδων τῆς ἱστορίας της αἰ περὶ θανάτου ἀντιλήψεις, δέον ἀνεπιφυλάκτως νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ πίστις αὕτη εἰς ἀτομικὴν πέραν τοῦ τάφου ὑπαρξιν, ἀπ' αὐτῶν ἤδη τῶν προϊστορικῶν ἀπαρχῶν τοῦ πνευματικοῦ τῶν Αἰγυπτίων πολιτισμοῦ, ἐθεωρεῖτο ὡς τι τὸ αὐτονόητον, καθὼς ὑπεστηρίχθη μὲν καὶ ἐπ' ἐσχάτων ὑπὸ ἐπιφανῶν ἐρευνητῶν τοῦ κύρους τοῦ H. Junker³, μαρτυρεῖται δ' ὅμως καὶ ὑπὸ ποικίλων ἀρχαιοτάτων πηγῶν. Εἶναι δὲ ἡ πίστις αὕτη βαθέως ἐρριζωμένη ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ λαοῦ καὶ συνδέεται ἀρρήκτως, σὺν τοῖς ἄλλοις, πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἐκτεθείσας περὶ τῶν πνευματικῶν τοῦ ἀνθρώπου συστατικῶν αἰγυπτιακῶν ἀντιλήψεις, ἐν ταῖς ὁποίαις καὶ εὐρίσκει τὴν εὐγλωττον ἔκφρασίν της. Καὶ περαιτέρω ὅμως, ἡ πίστις εἰς πρόσωπικὴν μετὰ θάνατον ἐπιβίωσιν συνυφαί-

1. Πρὸς τοῖς ἄλλοις πρβλ. ἐν προκειμένῳ A.ERMAN, Die Religion..., ἰδίᾳ σελ. 207 ἐξ., J.H.BREASTED, Development..., σελ. 49 ἐξ., E.A.W.BUDGE, Osiris. The Egyptian Religion of Resurrection, New Hayde Park (1911) 1961², H.KEES, Totenglauben und Jenseitsvorstellungen..., C.E.SANDER-HANSEN, Der Begriff des Todes bei den Ägyptern, (DVSM 29,2), Cöbenhavn 1942, A.H.GARDINER, The Attitude of the ancient Egyptians to Death and the Dead, Cambridge 1935, J.SPIEGEL, Die Idee vom Totengericht..., J.SAINTE FARE GARNOT, La vie religieuse dans l'ancienne Égypte (MR 22), Paris 1948, σελ. 85 ἐξ., J.VANDIER, La religion..., σελ. 71 ἐξ., ἰδίᾳ σελ. 83 ἐξ., H.JUNKER, Pyramidenzeit..., σελ. 77 ἐξ., 85 ἐξ., É. DRIOTON, Le jugement des âmes dans l'ancienne Égypte (ἐν: PÉ, σελ. 195-214), Le Caire 1957, S.MORENZ, Ägyptische Religion..., σελ. 192 ἐξ., J.A.WILSON, Egypt..., ἰδίᾳ σελ. 118 ἐξ., κλπ.

2. Ἐάν χαρακτηριστικῶς, ἀν καὶ μεθ' ὑπερβολῆς, ἐκφράζεται ἐν προκειμένῳ ὁ J.H.BREASTED, παρατηρῶν ὅτι: «Among no people ancient or modern has the idea of a life beyond the grave so prominent a place as among the ancient Egyptians...» (Development..., σελ. 49).

3. Πρβλ. τὴν χαρακτηριστικὴν ἐν προκειμένῳ παρατήρησίν του: «Nun steht es ausser Frage, dass das Leben nach dem Tode den Ägyptern als selbstverständlich galt von der frühen Vorgeschichte an...» (Pyramidenzeit..., σελ. 80).

νεται μεθ' ὄλων τῶν κυρίων ἐπόψεων τοῦ πνευματικοῦ τῆς Αἰγύπτου πολιτισμοῦ καὶ δὴ καὶ μετὰ τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας. Σπουδαιότατον δὲ σταθμὸν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν περὶ τῶν ἐπέκεινα ἀντιλήψεων τῶν Αἰγυπτίων ἀποτελεῖ ἀναμφισβητήτως ἡ περὶ τὰ τέλη τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου ἐπικρατήσις τῆς ἤδη καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους ἐπιπολαζούσης παρὰ τῷ λαῷ πίστεως περὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ δικαστηρίου τῶν θεῶν δικαιωθέντος, ἐν συνεχείᾳ δὲ ἀναστάντος καὶ ἀναδειχθέντος οὕτω νικητοῦ τοῦ θανάτου Ὁσίριδος. Ὁ Ὁ σ ι ρ ι ς¹, προσωποῖδων, ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει, τὸ φαινόμενον τῆς θνησκούσης καὶ ἀναγεννωμένης φύσεως, καθίσταται ἤδη κυρίαρχος τοῦ ἐπέκεινα καὶ δὴ ἀποβαίνει σύμβολον τῆς ὑφ' ἐνός ἐκάστου τελικῆς ὑπερνικήσεως τοῦ θανάτου. Οὕτω δὲ ὄλον ἐν σαφέστερον προβάλλει ἡ πεποίθησις, ὅτι πᾶν ἄτομον δύναται νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν τύχην τοῦ «πρώτου τῶν δυτικῶν» Ὁσίριδος, ἵνα διὰ τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ ἀπολαύσῃ ἐν τέλει τῆς ἀπὸ τοῦ τάφου ἀρχομένης νέας, ἐνδόξου καὶ αἰωνίου ζωῆς. Τὴν δὲ πίστιν ταύτην τῶν Αἰγυπτίων μαρτυρεῖ ἤδη καὶ τὸ ἐξῆς κλασσικὸν καὶ ἀποκαλυπτικώτατον ἐν προκειμένῳ «Ρ η τ ὸ ν τ ὠ ν π υ ρ α μ ι δ ω ν» (ἀριθμ. 213), ὅπερ, ἄν καὶ ἀνήκει εἰς τὰ νεκρικὰ κείμενα τοῦ φαραῶ τῆς 5ης Δυν. Unas (+ 2480 π.Χ.), κατὰ γῆται, τουλάχιστον ἐν ταῖς κυρίαις αὐτοῦ γραμμαῖς, ἐξ ἀρχαιοτέρας ἐποχῆς²:

Ὡ βασιλεῦ Unas, δὲν ἔφυγες καθόλου ὡς νεκρός.

Ἐφυγες ὡς ζῶν!

Διότι κἄθησαι ἐπὶ τοῦ θρόνου τοῦ Ὁσίριδος

μετὰ τοῦ σκήπτρου σου εἰς τὴν χεῖρά σου,

ὥστε νὰ δύνασαι νὰ δίδῃς διαταγὰς εἰς τοὺς ζῶντας.

Ἐκτὸς τῆς διακηρύξεως ὅτι ὁ φαραῶ Unas δὲν μεθίσταται ὡς νεκρός, ἀλλ' ὡς ζῶν εἰς τὰ ἐπέκεινα, ἐν τῷ κειμένῳ τούτῳ ἐκφράζεται καὶ ἡ πεποίθησις περὶ τῆς θέσεως τοῦ μεταστάντος ἐν τῇ πέραν τοῦ τάφου ζωῆ, ἐνθα οὗτος θεωρεῖται ὡς σύνθρονος καὶ συγχυρίαρχος τοῦ Ὁσίριδος, ἀσκῶν ὁμοῦ μετ' αὐτοῦ τὴν βασιλικὴν καὶ δὴ καὶ τὴν θείαν αὐτοῦ ἐξουσίαν. Ἀντὶ δὲ ἄλλου τινὸς σχολίου, μνημονευτέον ἐνταῦθα καὶ ἕτερον τι κλασσικόν, ἐξ Ἰσου δὲ διαφωτιστικόν, ἐν

1. Περὶ τοῦ Ὁσίριδος πρβλ., πρὸς τοῖς ἄλλοις, Α.Ι.ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ, *Πλουτάρχου*, περὶ Ἰσιδος καὶ Ὁσίριδος (Κριτικὴ τοῦ κειμένου, ἐρμηνεῖα καὶ σχόλια ὡς προπαρασκευὴ εἰς τὴν θρησκευτολογικὴν ἐπεξεργασίαν), Τόμ. I-II, Ἀθῆναι 1955, Α.ΕΡΜΑΝ, *Die Religion.....*, σελ. 40 ἐξ., 68 ἐξ., J.H.BREASTED, *Development.....*, σελ. 142 ἐξ., H. JUNKER, *Die Osirisreligion und der Erlösungsgedanke bei den Ägyptern* (IWRE, IV. Tagung, σελ. 276-290), Paris 1926, Α.ΣΧΑΡΦΦ, *Die Ausbreitung des Osiriskultes in der Frühzeit und während des Alten Reiches* (SBAW 1947, 4) München 1948, Ε.Α.Β.ΒΟΥΔΖΕ, ἔσθ' ἄν., J.VANDIER, *La religion.....*, σελ. 81 ἐξ., 134 κλπ.

2. Προχειρῶς παραπέμπομεν ἐνταῦθα εἰς τὴν μετάφρασιν τοῦ κειμένου ὑπὸ τοῦ H. RANKE, AOT², σελ. 8 καὶ τοῦ J.A.WILSON, ANET², σελ. 32.

προκειμένω, νεκρικών κείμενων, τὸ «Ρ η τ ὸ ν τ ὶ ω ν πυ ρ α μ ῖ δ ὠ ν» (ἀριθμ. 219), ἀνήκον ἐπίσης εἰς τὸν αὐτὸν νεκρὸν φαραῶ Unas¹:

**Ω Atum αὐτὸς ἐδῶ εἶναι ὁ ἰδικὸς σου υἱός, ὁ *Οσιρις,
τὸν ὅποιον σὺ ἔκαμες νὰ ἐπιζήσῃ καὶ νὰ ζῆῃ.*

Οὗτος ζῆῃ². (Οὕτω λοιπὸν) ὁ βασιλεὺς οὗτος ὁ Unas ζῆῃ.

Δὲν ἀποθνήσκει³. (Οὕτω λοιπὸν) ὁ βασιλεὺς οὗτος ὁ Unas δὲν ἀποθνήσκει.

Δὲν χάνεται⁴. (Οὕτω λοιπὸν) ὁ βασιλεὺς οὗτος ὁ Unas δὲν χάνεται...

Ἐνταῦθα ἔχομεν πλέον σαφῆ καὶ κατηγορηματικὴν ταύτισιν τοῦ μεταστάντος πρὸς τὸν *Οσιριν («ᾧ Atum αὐτὸς ἐδῶ εἶναι ὁ ἰδικὸς σου υἱός, ὁ *Οσιρις»). Διήκουσα δὲ τοῦ χωρίου ἔννοια εἶναι ἡ ἐκ τῆς ταυτίσεως ταύτης πρὸς τὸν *Οσιριν, θείω δικαίωματι, ἀπορρέουσα ἀφθαρσία καὶ δὴ ἀθανασία τοῦ μεταστάντος.

Καιρὸς ὅμως εἶναι νὰ ἀποσαφηνισθῇ ἐνταῦθα ὅτι, ὅσα περὶ τῆς προσωπικῆς πέραν τοῦ τάφου ἐπιβιώσεως ἐλέχθησαν ἤδη ἢ πρόκειται εὐθὺς κατωτέρω γὰρ σημειωθῶν, δὲν θὰ πρέπη νὰ ἐκληφθῶν ὡς ἀφορῶντα μόνον εἰς τὸν Φαραῶ, ἀλλ' ἐξ Ἰσου καὶ εἰς πᾶν ἄτομον ἀσχέτως φύλου ἢ καταγωγῆς. Τοῦτο δὲ συμφώνως πρὸς τὸ πολλαχόθεν γνωστὸν ἐν Αἰγύπτῳ φαινόμενον τῆς «δημοκρατικοποιήσεως», κατὰ τὸ ὅποιον τὸ ἐπὶ μέρους ἄτομον σφετερίζεται, τρόπον τινά, προνόμια ἀποδιδόμενα ἀρχικῶς μόνον εἰς τὸν βασιλέα. Οὕτω καὶ ἐν προκειμένῳ, τὸ πάλαι ποτὲ ἀποκλειστικὸν θεῖον δικαίωμα τοῦ ἐνσαρκουῦντος τὸν Θεὸν Φαραῶ, ὅπως ἀπολαύῃ τῆς μετὰ θάνατον αἰωνίου ζωῆς, ἀποβαίνει μετ' οὐ πολὺ, καὶ δὴ ἤδη κατὰ τὴν ἀρχαιοτάτην ἐποχὴν, ἀναφαίρετον δικαίωμα παντὸς ὑπηκόου του⁵. Ἀπὸ δὲ τοῦ σημείου τούτου εὐκόλως καὶ ταχέως ἐπετεύχθη καὶ τὸ τελευταῖον βῆμα, τῆς πλήρους δηλαδὴ ταυτίσεως τοῦ ἐκάστοτε μεταστάντος πρὸς τὸν *Οσιριν. Οὕτως, ἀνεπιφυλάκτως δυνάμεθα ἐνταῦθα νὰ ὀμιλῶμεν περὶ τῆς πέραν τοῦ τάφου θεοποιήσεως τοῦ ἀνθρώπου, ὅπερ ἄλλωστε ἐκφράζει καὶ τὸ ἐξῆς ἀρχαιοτάτον, ἅμα δὲ καὶ σπουδαιότατον «Κεῖ μενον τ ὶ ω ν πυ ρ α μ ῖ δ ὠ ν» (§ 472-474)⁶:

1. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 575, ὑποσημ. 2.

2. Δηλαδὴ ὁ *Οσιρις.

3. Δηλαδὴ ὁ *Οσιρις.

4. Καὶ πάλιν ἔννοεῖται ἐνταῦθα ὁ *Οσιρις.

5. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ ἐν προκειμένῳ παρατήρησις τοῦ J.SPIEGEL: «Erst aus der Entwicklung der Folgezeit ist auch mit voller Deutlichkeit zu erweisen, dass der im Ritual der Unas-Pyramide vorgetragene Glaube an eine Auferstehung und Himmelfahrt grundsätzlich für die Seele des Menschen überhaupt und nicht etwa nur für die Seele des Königs gilt, wie bisher meist behauptet worden ist» (Das Werden der altägyptischen Hochkultur....., σελ. 504-505). Πρβλ. ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ, Das Auferstehungsritual der Unaspyramide (ἐν: ASAE 53, σελ. 339-439), 1952.

6. Προχείρως παραπέμπομεν ἐνταῦθα εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ H.KEES [Aegypten (RGLb

Ἡ κλίμαξ συνάπτεται διὰ τοῦ *Re* ἐνώπιον τοῦ Ὁσίριδος.

Ἡ κλίμαξ συνάπτεται διὰ τοῦ *Horus*¹ ἐνώπιον τοῦ πατρὸς του Ὁσίριδος, ὅταν μεταβιῇ εἰς τὴν ἐξηγλαϊσμένην αὐτοῦ μορφήν·

ὁ εἷς ἐξ αὐτῶν εἶναι εἰς ταύτην τὴν πλευράν,

ὁ ἕτερος εἰς ἐκείνην, ἐνῶ ὁ² εἶναι μεταξὺ αὐτῶν.

«Λοιπὸν στήθι», λαλεῖ ὁ *Horus*.

«Λοιπὸν κάθου», ὁμιλεῖ ὁ *Seth*³.

«Ἡ χεὶρ σου θὰ γίνῃ δεκτὴ παρὰ τοῦ *Re*».

Ἡ κατηγλαϊσμένη μορφή πρὸς τὸν οὐρανόν,

ὁ νεκρὸς εἰς τὴν γῆν!

Μὴ προτιθέμενοι νὰ ἐκταθῶμεν ἐνταῦθα εἰς τὴν ἀνάλυσιν τοῦ σαφεστάτου ἄλλωστε χωρίου τούτου, ἀρκοῦμεθα μόνον εἰς τὴν ὑπογράμμισιν τῶν ἐν τέλει αὐτοῦ λεγομένων, ἅτινα ρίπτουν ἄπλετον φῶς ἐπὶ τινος σημείου θεμελιώδους ἐν προκειμένῳ σημασίας, τ.ἔ. ἀποσαφηνίζουσι τὸ πῶς ἐθεωρεῖτο ἐν Αἰγύπτῳ ἢ ἀπὸ τοῦ τάφου ἀρχομένη· νέα καὶ αἰώνιος ἐνὸς ἐκάστου ζωῆ Ἡ δὲ ἔννοια τοῦ περι οὗ ὁ λόγος στίχου («Ἡ κατηγλαϊσμένη μορφή πρὸς τὸν οὐρανόν, ὁ νεκρὸς εἰς τὴν γῆν»)⁴ εἶναι, ὅτι κατὰ τὸν θάνατον ἔχομεν διαχωρισμὸν τῶν ἐν τῷ ἐπιγεῖῳ βίῳ ἀρρήκτως ἠνωμένων δύο στοιχείων τοῦ ἀνθρώπου, ἦτοι τοῦ πνεύματος ἀπὸ τῆς ὕλης. Οὕτω δὲ τὸ μὲν ὑλικὸν τοῦ ἀνθρώπου σῶμα παραμένει ἐν τῇ γῇ, ἐνῶ ἡ κατηγλαϊσμένη πνευματικὴ του ὑπόστασις, ἡ ἀποτελουμένη κυρίως ἐκ τῶν γνωστῶν εἰς ἡμᾶς πνευματικῶν καὶ ἐν πολλοῖς θεῶν προσωπικῶν ἐκάστου συστατικῶν, οἷα εἶναι ὁ *Ka*, ὁ *Ba* καὶ ὁ *Akh*, πορεύεται εἰς τὸν οὐρανόν, θεοποιουμένη ὀριστικῶς διὰ τῆς ταυτίσεως τῆς καὶ ἐν πολλοῖς ἐνώσεως αὐτῆς μετὰ τοῦ Ὁσίριδος. Κατὰ ταῦτα ἐν τῷ ὑπερπέραν ἕκαστον ἄτομον δὲν εἶναι πλέον αὐτὸ τὸ ἴδιον, ὅπερ ἦτο κατὰ τὸν ἐπίγειον αὐτοῦ βίον, ἀλλὰ δευτερός τις Ὁσίρις, ἀναμένον τὴν ὑπὸ τοῦ δικαστηρίου τῶν νεκρῶν ἀπόδοσιν τῆς θείας δικαιοσύνης⁵. Αἶψαν χαρακτηριστικὴ ἐν προκειμένῳ εἶναι καὶ ἡ προσθήκη εἰς τὸ ὄνομα τοῦ ἐκάστοτε νεκροῦ ἀπὸ μὲν τῶν ἀρχῶν τοῦ Μέσου Βασιλείου τοῦ «δικαιωθεῖς», δίκην ἐπιθέτου, ὡς π.χ. «*Απὶ ὁ δικαιωθεῖς*», ἀπὸ δὲ τοῦ Νέου Βασιλείου, ἂν μὴ καὶ ἔτι παλαιότερον, ἢ πρόταξις αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος «Ὁσι-

10)....., ὑπ' ἀριθμ. 81 (σελ. 47-48)] παρεχομένην μετάφρασιν τοῦ κειμένου τούτου, τὴν ὁποίαν καὶ ἀκολουθοῦμεν.

1. Θεὸς τοῦ οὐρανοῦ ἐνσαρκούμενος ἐκάστοτε ὑπὸ τοῦ Φαραῶ, υἱὸς δὲ τοῦ Ὁσίριδος καὶ τῆς Ἰσιδος.

2. Παραθετόν τὸ ὄνομα τοῦ ἐκάστοτε μεταστάντος, εἰς ὃν καὶ ἀφορᾷ τὸ κείμενον τοῦτο.

3. Θεὸς τῆς ἐρήμου καὶ τῆς θυέλλης, ἴσως δὲ καὶ τοῦ πολέμου, ἀδελφός, ἀντίπαλος καὶ φονεὺς τοῦ Ὁσίριδος.

4. Πρβλ. ἄνωτέρῳ σελ. 566, ὑποσημ. 3.

5. Πρβλ. H.JUNKER, Die Osirisreligion....., σελ. 283.

ρις», ὡς π. χ. «*Ὁσιρις Απι*»¹. Εἰς τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα προσθετέον ἐπίσης, ὅτι ὁ ἐκάστοτε νεκρός, ἀσχέτως φύλου ἢ καταγωγῆς, ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Ὁσίριν καὶ δὴ θεοποιούμενος, ἐθεωρεῖτο, ὡς ἦτο ἄλλωστε εὐλογον, ὡς βασιλεύς, ἐξ οὗ καὶ ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων καὶ δὴ καὶ ἀπὸ τῆς I Μεσοπερίοδου καὶ ἐφεξῆς ἐμφανίζονται μεταξὺ τῶν λοιπῶν φερετικῶν διακοσμῆσεων καὶ αὐτὰ τὰ βασιλικὰ διάσημα². Τέλος ἐκφραστικώτατοι εἶναι καὶ οἱ συνήθεις χαρακτηρισμοὶ τοῦ τάφου ὡς «οἶκον τῆς αἰωνιότητος» ἢ «οἶκου τοῦ Κα»³, ἔθεν ἴσως ἐξηγεῖται ὅτι τὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ ἐθεωρεῖτο ὡς «ζωντανὸν λείψανον»⁴, ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἡ γνωστὴ ἐπιμελὴς τῶν Αἰγυπτίων φροντίς περὶ τῆς συντηρήσεως αὐτοῦ διὰ τῆς ταριχεύσεως κ.λ.π.

Παρὰ ταῦτα τὸ ἄτομον, πλὴν τοῦ φυσικοῦ θανάτου, ἀντιμετώπιζε τὸν σοβαρώτατον κίνδυνον τοῦ δευτέρου καὶ αἰωνίου θανάτου, τὸν ὁποῖον ὑπηνίχθημεν μὲν καὶ ἀνωτέρω, ὁμιλοῦντες περὶ τῆς αἰγυπτιακῆς ἠθικῆς⁵, μαρτυροῦν δέ, πρὸς τοὺς ἄλλοις, καὶ τὰ ποικίλα νεκρικὰ κείμενα, ἐνθα συνήθως προστίθεται καὶ τό: «ρητόν, ἵνα μὴ ἀπαξ ἔτι ἀποθάνῃ τις ἐν τῷ βασιλείῳ τῶν νεκρῶν»⁶. Ὁ δεῦτερος δὲ καὶ κατ' ἐξοχὴν θάνατος οὗτος συνδέεται ἀρρήκτως, ὡς εὐθὺς θὰ διαπιστώσωμεν, πρὸς τὸ «δικαστήριον τῶν νεκρῶν», περὶ οὗ, καὶ δὴ περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν αὐτῷ, εἶναι ἀναγκαῖον νὰ εἴπωμεν ἔστω καὶ ὀλίγας μόνον λέξεις.

Ἡ πίστις τῶν Αἰγυπτίων εἰς τὴν ὑπαρξιν «δικαστηρίου τῶν νεκρῶν», πρὸ τοῦ ὁποίου μέλλει πᾶς ἄνθρωπος νὰ λογοδοτήσῃ διὰ τὸν ἐπίγειον αὐτοῦ βίον καὶ νὰ κριθῇ ἀκολούθως κατὰ τὰ ἔργα του, δέον, νομίζομεν, νὰ θεωρῆται τοσοῦτον ἀρχαία, ὅσον καὶ ἡ μετ' αὐτῆς συνυφαινομένη πίστις εἰς ζῶην μετὰ θάνατον. Τὴν δὲ πολὺν ἀρχαιότητα τῆς πίστεως τῶν Αἰγυπτίων εἰς μετὰ θάνατον ἀτομικὴν κρίσιν καὶ ἀνταπόδοσιν ἀπέδειξε πρὸ τινος ὁ H. Junker⁷, ἐρειδόμενος κυρίως ἐπὶ τινων σπουδαιο-

1. Πρβλ. ἐν προκειμένῳ J.H.BREASTED, Die Geburt des Gewissens..., σελ. 247 ἐξ. καὶ H.JUNKER, Die Osirisreligion..., σελ. 286,—, Pyramidenzeit..., σελ. 84 ἐξ.

2. Προχείρως παραπέμπομεν εἰς J.H.BREASTED, Die Geburt des Gewissens..., σελ. 248, H.KEES, Totenglauben und Jenseitsvorstellungen..., Berlin 1950², σελ. 166 ἐξ., ὡς καὶ A.SCHARFF, Geschichte Ägyptens..., σελ. 79.

3. Πρβλ. A.ERMAN, Die Religion..., σελ. 210.

4. Πρβλ. S.MORENZ, Ägyptische Religion..., σελ. 208 ἐξ. Πρβλ. περαιτέρω ὅσα ἀνωτέρω σελ. 562 ἐξ. περὶ τῶν πνευματικῶν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ στασιατικῶν διελέαβομεν.

5. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 569.

6. Προχείρως παραπέμπομεν εἰς τὰ κεφ. 64, 175, 176 τῆς «Βίβλου τῶν νεκρῶν».

7. Σημειοῦμεν ἐνταῦθα τὴν βαθυστόχαστον παρατήρησιν του: «Die Prüfung nach dem Tode ergibt sich mit Notwendigkeit aus dem Glauben an ein jenseitiges Leben und an eine von Gott gegebene ethische Norm. Wo eine dieser Voraussetzungen fehlt, ist ein Totengericht nicht denkbar....» (Pyramidenzeit..., σελ. 80).

τάτων καὶ ἀρχαιοτάτων νεκρικῶν κειμένων, οἷα εἶναι τὰ «Κείμενα τῶν πυραμίδων», ἅτινα ὑπ' αὐτοῦ τὸ πρῶτον ἠξιολογήθησαν¹. Εἰς τὰς ὡς ἄνω ὑπὸ τοῦ H. Junker χρησιμοποιοηθείσας ἀρχαιοτάτας μαρτυρίας περὶ τῆς ἔκπαλαι κρατούσης πίστεως εἰς ἀτομικὴν μετὰ θάνατον κρίσιν καὶ ἀνταπόδοσιν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἃς ἐπιτραπῆ εἰς ἡμᾶς νὰ προσθέσωμεν καὶ τινὰς ἄλλας, ἂν μὴ τοσοῦτον ἀρχαίας, τοῦλάχιστον ἐξ ἴσου πρὸς ἐκείνας σαφεῖς καὶ κατηγορηματικᾶς, αἵτινες σημειωτέον δὲν ἀνήκουν εἰς τινὰ βασιλικὸν νεκρὸν, πρᾶγμα ὅπερ δέον ὄλως ἰδιαιτέρως νὰ ὑπογραμμισθῆ ἔνταῦθα. Καὶ αἱ μαρτυρίαι αὗται ἀνήκουν ἐπίσης εἰς τὴν νεκρικὴν γραμματείαν καὶ εὗρηνται ὑπὸ μορφήν ἐπιστολῶν πρὸς τοὺς ἐπιζῶντας, οὕτως ὥστε δικαιούμεθα νὰ τὰς χαρακτηρίσωμεν ὡς «Νεκρικᾶς ἐπιστολάς», Ἐπιπροσωπευτικὸν δὲ δεῖγμα τοιαύτης «νεκρικῆς ἐπιστολῆς» παρέχει ἤδη εἰς ἡμᾶς καὶ ὁ βεζίρης τῆς ὄης Δυν. Ankhmahor, ὅστις, μεταξὺ ἄλλων, στρεφόμενος κατὰ τῶν κατασπιλούντων τὸν τάφον του, ὡς «οἶκον τῆς αἰωνιότητος», ἀπευθύνει καὶ τοὺς ἐξῆς λίαν χαρακτηριστικούς λόγους του, εἰς οὓς ἐν τέλει προσθέτει τὴν ἐπαγγελίαν πρὸς τοὺς εὐλαβουμένους τὸ μνήμά του²:

[Θέλω εἰσελθεῖν] εἰς κρίσιν μετ' αὐτοῦ
ἐν τῷ σεπτῷ τούτῳ συμβουλίῳ τοῦ Μεγάλου Θεοῦ.
'Αλλ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς ἕκαστον ἄνθρωπον,
ὅστις ἠμπορεῖ νὰ εἰσελθῆ [εἰς τὸν τάφον τούτου]
καθαρὸς ὢν καὶ ἱκανοποιημένος ἐπὶ τούτῳ,
θὰ εἶμαι θιασώτης του ἐν τῇ νεκροπόλει,
ἐν τῷ συμβουλίῳ τοῦ Μεγάλου Θεοῦ.

Πρὸς τοὺς ἄλλοις ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ γίνεται, νομίζομεν, σαφὴς λόγος καὶ περὶ τῶν ἐξῆς σπουδαίων σημείων: Πρῶτον, ὅτι τὸ «δικαστήριον τῶν νεκρῶν», ὅπερ ἔνταῦθα χαρακτηρίζεται ὡς «συμβούλιον τοῦ Μεγάλου Θεοῦ», εἶναι θεῖον δικαστήριον, τελοῦν, οὕτως εἰπεῖν, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ «Μεγάλου Θεοῦ» καὶ ἀποδίδον τὴν *Maat*. Δ'εὐτερον, ὅτι οἷοσδήποτε ἠδύνατο νὰ προσφεύγῃ εἰς τὴν κρίσιν του, ὡς ἀκριβῶς καὶ ἐν τῷ ἐπιγίῳ δικαστηρίῳ, ἵνα ἀποδοθῆ ὑπὸ τοῦ «Μεγάλου Θεοῦ» εἰς αὐτὸν καὶ τὸν ἀντιδικὸν του ἡ *Maat*. Τρίτον τέλος ἐμφράζεται ἡ πίστις, ὅτι ὁ ἤδη κριθεὶς καὶ δικαιωθεὶς δύναται νὰ ἐμφανισθῆ ἐνώπιον τοῦ θείου τούτου δικαστηρίου ὡς μάρτυς ὑπερασπίσεως, ἢ καὶ ὡς συνήγορος, ἵνα μαρτυρήσῃ καὶ ἀποδείξῃ τὴν *Maat* ἑτέρου προσώπου κρινομένου ὑπὸ τοῦ δικαστηρίου τούτου, συντελῶν οὕτως

1. Τὰ «Κείμενα τῶν πυραμίδων», εἰς ἃ ὁ H. JUNKER εὗρισκει ἐρείσματα περὶ τῆς ἀρχαιότητος ἐνὸς «δικαστηρίου τῶν νεκρῶν» εἶναι πρωτίστως τὰ Pyg. § 469, 471, 309, 461 ἐξ., 383 ἐξ., καὶ δὴ Pyg. § 891 ἐξ. Πρβλ. *Pyramidenzeit.....*, σελ. 80 ἐξ.

2. Προχείρως παραπέμπομεν εἰς τὴν μετάφρασιν τοῦ κειμένου τούτου ὑπὸ τοῦ J. A. WILSON, ANET², σελ. 327, τεμ. d.

εις τὴν δικαίωσιν ἐκείνου. Τὴν πίστιν ἡμῶς εἰς ὑπαρξίν Θεοῦ μεταθανατίου δικαστηρίου, ἔνθα ἕκαστον ἄτομον μέλλει νὰ λογοδοτήσῃ καὶ νὰ κριθῇ κατὰ τὰ ἔργα του, μαρτυροῦν ἄλλα τε ἀρχαιότατα κείμενα, ἐν οἷς, ὡς εἶδομεν, καὶ αὐτὸ τὸ «Κείμενον τοῦ Schabaka»¹, περὶ οὗ εὐθύς κατατέρω ὁ λόγος, ὡς ἐπίσης καὶ ὁ «Ἐϋγλωττος ἢ παραπονοούμενος χωρικός»².

“Ὅσον δ’ ἀφορᾷ εἰς τὸ κατὰ τὰς ἀντιλήψεις τῶν Αἰγυπτίων ἔργον τοῦ «δικαστηρίου τῶν νεκρῶν»³, τοῦ ὁποίου, μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τῆς περὶ τοῦ Ὁσίδος πίστεως, ὡς κυριάρχου τῶν ἐπέκεινα, προήδρευε πλέον αὐτὸς ὁ δικαιοθεὶς καὶ ἀναστάς «Μέγας Θεός» Ὁσίρις, γνωρίζομεν περὶ αὐτοῦ ἔκ τε τῶν γραπτῶν πηγῶν καὶ τῶν νεκρικῶν παραστάσεων. Οὕτω λοιπόν, τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος δικαστήριον ἀφ’ ἐνὸς μὲν ἤλεγχε τὴν κατὰ τὸν ἐπίγειον βίαν ὑφ’ ἐνὸς ἐκάστου κρινομένου πραγμάτων τοῦ ὑψίστου ἠθικοῦ ιδεώδους, ἦτοι τῆς *Maat*, ἀφ’ ἑτέρου δέ, συμφώνως τῇ *Maat*, ἀπέδιδεν ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ, ἦτοι ἀποκαθίστα τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἰδρυθεῖσαν ἠθικὴν τάξιν. Κατὰ ταῦτα, συμφώνως πάντοτε πρὸς τὰς σχετικὰς αἰγυπτιακὰς περιγραφὰς⁴, συμβολικῶς ἐπὶ τοῦ εὐρισκομένου ἐνώπιον τῶν θείων δικαστῶν καὶ πολλαχόθεν γνωστοῦ «ζυγοῦ τοῦ *Re*, δι’ οὗ ζυγίζει οὗτος τὴν *Maat*»⁵, ὡς αἴτιος καὶ πατὴρ τῆς *Maat*, ἐτίθετο ἢ καρδία τοῦ ἐκάστοτε κρινομένου νεκροῦ, ἵνα διαπιστωθῇ κατὰ πόσον ἀντεστάθμιζε τὴν δίκην ἀντιβάρου εὐρισκομένην ἐπὶ τῆς αὐτῆς πλάστιγγος *Maat*, ὡς τοῦ Θεοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἀνάλογος δὲ πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα τῆς σταθμίσεως ἐπιστεύετο, ὅτι ἦτο καὶ ἡ τύχη τοῦ ἐκάστοτε νεκροῦ. Καὶ ἵνα προσφύγωμεν πάλιν εἰς τὸ περίφημον «Κείμενον τοῦ Schabaka»⁶:

(Ὁὕτως ἀποδίδεται δίκαιον εἰς ἐκεῖνον), ὅστις πράττει ὅ,τι εἶναι ἀγαπητὸν
(καὶ ἄδικον εἰς ἐκεῖνον), ὅστις πράττει ὅ,τι εἶναι μισητὸν.

1. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 568 ἐξ.

2. Πρβλ. π.χ. στ. 305 ἐξ. τοῦ κειμένου τούτου.

3. Περιγραφὴν τοῦ «δικαστηρίου τῶν νεκρῶν» πρβλ., πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἰδίᾳ ἐν A.ERMAN, Die Religion....., σελ. 226 ἐξ., J.SPIEGEL, Die Idee vom Totengericht....., σελ. 45 ἐξ., καὶ δὴ J.H.BREASTED, Development....., σελ. 299 ἐξ., —, Die Geburt des Gewissens....., σελ. 250 ἐξ.

4. Ἀρίστην περιγραφὴν ἔχομεν ἐν τῷ «Πύρφ τοῦ Ani» (British Museum, No 10470), ἔνθα πρὸς τῇ «ἀρνητικῇ ἐξομολογήσει», ἦτοι τὸ κεφ. 125 τῆς «Βίβλου τῶν νεκρῶν», εἰρηναίως καὶ θαυμάσια παραστάσεις τῶν διαφόρων φάσεων τῆς μεταθανατίου κρίσεως τοῦ Ani. Ἄλλα τινὰ παραδείγματα τοιούτων παραστάσεων παρέχονται καὶ ὑπὸ τοῦ H.GRESSMAN, AOB², πίναξ LXXXVIII (πρβλ. καὶ σελ. 65) καὶ τοῦ J.B.PRITCHARD, ANEP, σελ. 210, No 639 (πρβλ. καὶ σελ. 326).

5. Προχείριως παραπέμπομεν ἐνταῦθα εἰς τὸ νεώτατον ἔργον τοῦ S.MORENZ, Ägyptische Religion....., σελ. 136, ἔνθα καὶ μνησθῆναι τῶν πηγῶν.

6. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 568, ὑποσημ. 5.

Καὶ οὕτω δίδεται ζωὴ εἰς τὸν φιλειργηκόν,
καὶ θάνατος δίδεται εἰς τὸν ἀνοσιουργόν.

.....

Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται καὶ ὁ φόβος ὁ συνέχων πάντα ἄνθρωπον, μήπως τὸ δεύτερον καὶ ὀριστικῶς πλέον ἀποθάνῃ καὶ ἀπολεσθῇ οὕτως αἰωνίως, τῆς κολάσεως καὶ δὴ ἐξαφανίσεως τοῦ ἀποδειχθέντος ὡς ἀδίκου ἀφορώσης, κατὰ τὰς σχετικὰς πηγὰς, εἰς τὸν καταβροχθισμὸν αὐτοῦ ὑπὸ φρικτοῦ τινος συμβολίζοντος τὴν κόλασιν τέρατος, καταδοκοῦντος τὸ ἀποτέλεσμα τῆς σταθμίσεως. Ἐφ' ὅσον, ἐξ ἄλλου, ἀποδειχθῇ ὅτι ἡ προσωπικὴ *Maat* τοῦ ἐκάστοτε κρινομένου ἀντισταθμίζει πῶς τὴν ὡς ἀντίβαρον τεθεῖσαν θεῖαν *Maat*, ὁ ἄνθρωπος ἀποβαίνει «δικαιωθείς»¹, τ.ἔ. μεταβάλλεται εἰς δεύτερον Ὅσιριν θεοποιούμενος καὶ ἀπολαύων τῆς αἰωνίου μακαριότητος, ἥτις εἶναι ἀνάλογος πάντοτε πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς ἐπὶ γῆς ἠθικῆς αὐτοῦ τελειώσεως².

Τοιαύτης οὔσης τῆς πίστεως τῶν Αἰγυπτίων περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τοῖς ἐπέκεινα, δικαιολογοῦνται οὐ μόνον ἡ προσωπικὴ περὶ τοῦ τάφου μέριμνα τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ αἱ περὶ τῆς ἠθικῆς ἐνὸς ἐκάστου τελειώσεως φροντίδες αὐτοῦ τε τοῦ ἰδίου καὶ τῶν σοφῶν, ἀπευθυνόντων εἰς προσωπικὸν τόνον τὰς πατρικὰς τῶν ἠθικὰς παραινέσεις πρὸς πάντα ἄνθρωπον, ἵνα ζῆσθαι συμφώνως πρὸς τὰς θείας ἐπιταγὰς, τ.ἔ. ὅπως ἀκολουθήσῃ τὰς θείας παρορμήσεις τῆς φωνῆς τῆς συνειδήσεώς του. Ἐξοχον δὲ δεῖγμα σχετικῆς προτροπῆς, ὅπως βιώσῃ τις *sub specie aeternitatis*, παρέχει εἰς ἡμᾶς καὶ ὁ σοφὸς συγγραφεὺς τῆς ἀρχαιοτάτης (πρὸ τοῦ 2100 π. Χ.) «Παριένεσεως πρὸς τὸν Βασίλειον Merikar», ἐν τῷ κάτωθι χωρίῳ (στ. 53 ἐξ.) τοῦ κειμένου τούτου, ὅπερ, δύναται τις εὐλόγως νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι ἀποτελεῖ ἄμα καὶ τὴν συγκεφαλαίωσιν πασῶν τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθεισῶν αἰγυπτιακῶν περὶ θανάτου ἀντιλήψεων, ὡς ἐκφράζον εὐγλωττως καὶ βαθυστοχάστως τὴν πίστιν εἰς πέραν τοῦ τάφου προσωπικὴν ζωὴν, εἰς μεταθανάτιον ἀτομικὴν κρίσιν καὶ θεῖαν ἀνταπόδοσιν, ἀλλὰ καὶ τὴν πεποίθησιν περὶ θεοποιήσεως παντὸς δικαιωθέντος³:

*Οἱ κριταί⁴, οἵτινες κρίνουν τὸν ἑλληπῆ⁵,
γνωρίζεις, ὅτι δὲν εἶναι ἐπιεικεῖς*

1. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 577 ἐξ., ἐνθα ὁ λόγος περὶ τῶν στερεοτύπων προσθηκῶν εἰς τὸ ὄνομα ἐκάστου νεκροῦ.

2. Πρβλ. π.χ. A. ERMAN, *Die Religion...*, σελ. 211 ἐξ., ἐνθα καὶ μνεῖα τῶν σχετικῶν πηγῶν.

3. Μετάφρασιν τοῦ κειμένου τούτου, πρὸς τοῖς ἄλλοις, παρέχουν ὁ τε H. RANKE, *AOZ*², σελ. 34-35 καὶ ὁ J. A. WILSON, *ANET*², σελ. 415.

4. Ὁ J. A. WILSON ἔχει «τὸ συμβούλιον» ἐν τῇ ἡδῆ γνωστῇ ἐννοίᾳ τοῦ «δικαστηρίου τῶν νεκρῶν».

5. Πρόκειται, ὡς φαίνεται, περὶ ὑπαινιγμοῦ τῆς ἠθικῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀτελείας.

ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ τῆς κρίσεως τοῦ ἀθλήου¹,
 κατὰ τὴν ὥραν τῆς ἐπιτελέσεως τοῦ ἔργου (των).
 εἶναι συμφορὰ, ὅταν ὁ κατηγορούμενος² εἶναι σοφός τις.
 Μὴ ἐμπιστεύεσαι εἰς τὸ μῆκος τῶν ἐτῶν,
 διότι αὐτοὶ θεωροῦν τὸν χρόνον τῆς ζωῆς ὡς μίαν ὥραν.
 Ὁ ἄνθρωπος ὑπολείπεται μετὰ θάνατον,
 καὶ αἱ πράξεις του κείνται ὡς σωρὸς παραπλεύρως του³.
 Ὅμως ἡ ὑπαρξίς ἐκεῖ πέραν εἶναι αἰώνιος,
 καὶ ὅστις παραπονεῖται δι' αὐτό, εἶναι (ὁ) μωρός⁴.
 (Ἀλλὰ) ὡς πρὸς ἐκεῖνον, ὅστις φθάνει ἐκεῖ,
 χωρὶς νὰ ἔχη πράξει κακόν,
 θὰ ὑπάρχη ὡς θεὸς ἐκεῖ πέραν,
 περιπατῶν ἐλευθέρως, καθὼς οἱ κύριοι τῆς αἰωνιότητος⁵.

ε) Σχέσις τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸ Θεῖον. Τὸ πρόβλημα τῆς ἐν Αἰγύπτῳ σχέσεως τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸ Θεῖον νομίζομεν, ὅτι διαφωτίζουν ἐπαρκῶς ἤδη ὅσα ἀνωτέρω διελάβομεν περὶ τῶν αἰγυπτιακῶν περὶ ἀνθρώπου, ἡθικῆς καὶ θανάτου ἀντιλήψεων. Οὕτως, ἵνα συγκεφαλαιώσωμεν ταῦτα, σημειοῦμεν ὅτι: Πρῶτον ὁ ἄνθρωπος ἐν Αἰγύπτῳ, ἀναγνωρίζομενος γενικῶς ὡς θεῖον δημιουργήμα, πιστεύεται ὅτι λαμβάνει ὑπὸ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ κατ' ἐξοχὴν πνευματικὰ καὶ δὴ θεῖα συστατικά⁶, οἷα εἶναι ὁ *Ka*, ὁ *Ba* καὶ ὁ *Akh*, ἐν μὲν τῷ ἐπιγεῖφ βίῳ συνθέτοντα τὴν προσωπικότητα του, ἀποτελοῦντα δὲ πρωταρχικὴν προϋπόθεσιν καὶ τῆς πέραν τοῦ τάφου προσωπικῆς του ἐπιβιώσεως. Δεύτερον ἐν ἐκάστῳ ἀνθρώπῳ ἐνοικεῖ τὸ Θεῖον⁷, ὅπερ οὐ μόνον ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῶν μνημονευθέντων πνευματικῶν συστατικῶν, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς συνειδήσεως ὡς καρδίας, ἐπιτάσσει («πᾶν ὅ, τι θέλει») ⁸. Τρίτον τέλος ὁ ἄνθρωπος κρίνεται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐνώπιος ἐνώπιον καί, ἐὰν δικαιωθῆ, συμπορεύεται μετ' αὐτοῦ αἰώνιος καὶ ἐν

1. Πιθανῶς ἐμφαίνεται ἡ ἀγωνία τοῦ κρινομένου ἐν ὄψει τῆς θείας κρίσεως καὶ ἀνταποδόσεως, ἥτις δύναται νὰ προκαλέσῃ τὸν ἤδη γνωστὸν δεύτερον καὶ αἰώνιον θάνατον.

2. Ἀντὶ «κατήγορος» μὴ εὐδοῦντος, ὡς νομίζομεν, τὴν ἐννοίαν τοῦ χωρίου τούτου.

3. Παραστατικώτατα ἐξάιρεται ἐνταῦθα ἡ σημασία τοῦ ἀτόμου, ὡς ἀνθρώπου, καὶ μάλιστα τῶν πράξεών του καὶ οὐχὶ τῶν ἀξιωματίων του ὡς κριτηρίου τῆς ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ ἀξίας του.

4. Τὸ «μωρός» κείται ἐνταῦθα, ὡς φαίνεται, ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ «ἀνοσιουργοῦ». Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 568 («Κείμενον τοῦ Schabakan»).

5. Ἐννοοῦνται οἱ θεοί, ἀλλὰ καὶ οἱ ἤδη δικαιωθέντες καὶ θεοποιηθέντες δίκαιοι.

6. Πρβλ. ἀνωτέρω ἰδίᾳ σελ. 562 ἐξ.

7. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 564 ἐξ.

8. «Κείμενον τοῦ Schabakan», πρβλ. ἀνωτέρω ἰδίᾳ σελ. 571 ἐξ.

τέλει θεοποιούμενος συμμετέχει τῆς μακαριότητός του¹. Ταῦτα πάντα δύναται τις μὲν νὰ εἴπῃ, ὅτι ἀποτελοῦν κυρίως τὴν βάσιν τῆς σχέσεως Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, ἀλλὰ συγχρόνως ἀναφέρονται καὶ εἰς τὴν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ Θεῖον, τὴν ὁποίαν μάλιστα διαγράφουν ὡς ἡθικὴν καὶ δὴ προσωπικὴν, τοῦ ἀτόμου, ὡς εἶδομεν, εὐαρεστοῦντος εἰς τὸν Θεὸν πρωτίστως διὰ τῆς ἔργῳ τηρήσεως τῶν θείων ἐντολῶν².

Μετὰ τὰς γενικὰς ταύτας παρατηρήσεις, ἃς ρίψωμεν ταχὺ βλέμμα καὶ εἰς τὰς ἐπὶ μέρους ἐπόψεις τῆς αἰγυπτιακῆς θρησκείας³ περὶ τῆς σχέσεως τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸ Θεῖον. Αἱ δὲ ποικίλαι δυσχέρειαι, τὰς ὁποίας ἐμφανίζει ἡ διακρίβωσις τῶν ἐπόψεων τούτων, ἐπεσημάνθησαν ἤδη ὑπὸ πολλῶν ἐρευνητῶν⁴, ἐν οἷς ἐπ' ἐσχάτων καὶ ὁ S. Morenz⁵. Συνήθως μάλιστα ὑπογραμμίζεται ἡ περὶ τοῦ προβλήματος τῆς σχέσεως τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸν θεῖον σπάνις αἰγυπτιακῶν μαρτυριῶν καὶ δὴ σχετικῶν μνημείων οὐ μόνον ἐκ τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου, ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ Μέσου. Παρὰ ταῦτα, δὲν θὰ πρέπη νὰ ἀγνοῶνται πλέον τὰ αἰγυπτιακὰ προσωπικὰ γενικῶς ὄνόματα, ἀποτελοῦντα ἀρχαιοτάτην καὶ σπουδαιοτάτην ἐν προκειμένῳ μαρτυρίαν, ἥτις διαφωτίζει, ὡς εὐθύς θὰ διαπιστώσωμεν, τὴν σχέσιν τοῦ ἐπὶ μέρους ἀτόμου πρὸς τὸ Θεῖον. Καὶ εἶναι μὲν γεγονός, ὅτι καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν ἐπεσημάνθη ἡ σημασία τοῦ ὀνόματος⁶, ἐρευνηθέντος μάλιστα συστηματικῶς ὑπὸ τοῦ Η.

1. Πρβλ. ἀνωτέρω ἰδίᾳ σελ. 577 ἐξ., 581.

2. «Κεῖμενον τοῦ Schabaka» πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 568 ἐξ.

3. Πρβλ. ἐνταῦθα, πρὸς τοὺς ἄλλοις, A.ERMAN, Die Religion....., σελ. 139 ἐξ., J.H.BREASTED, Development....., ἰδίᾳ σελ. 344 ἐξ.,—, Die Geburt des Gewissens....., ἰδίᾳ σελ. 294 ἐξ. κλπ., A.ERMAN-H.RANKE, Aegypten und aegyptisches Leben....., σελ. 309 ἐξ., H.FRANKFORT, Ancient Egyptian Religion. An Interpretation, New York 1948, σελ. 76 ἐξ., 81 ἐξ., S.A.B. MERCER, Growth of Religious and Moral Ideas....., σελ. 52 ἐξ., 65 ἐξ., 90 ἐξ., J.SPIEGEL, Das Werden....., σελ. 477 ἐξ., G.ROEDER, Volksglaube....., σελ. 174 ἐξ., 186 ἐξ., J.VANDIER, La religion....., σελ. 213 ἐξ., 231 ἐξ., J.A.WILSON, Egypt....., σελ. 106 ἐξ., 126 ἐξ.,—, The Culture....., σελ. 120, 297 ἐξ., κλπ., καὶ δὴ H.JUNKER, Pyramidenzeit....., σελ. 27 ἐξ., 37 ἐξ., 40, 105 ἐξ., S.MORENZ, Aegyptische Religion....., σελ. 85 ἐξ., W.M.FLINDERS PETRIE, Religious Life in ancient Egypt, London 1924, J.SAINTE FARE GARNOT, La vie religieuse dans l'ancienne Egypte (MR 22), Paris 1948. Πρβλ. ἐπίσης τὸ περισπούδαστον ἔργον Α.Ι.ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ, Ἱστορία τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐξ ἐπόψεως παγκοσμίου καὶ πανθρησκειακῆς, Ἀθήναι 1958; ἰδίᾳ σελ. 646 ἐξ., κλπ.

4. Πρβλ. π.χ. τὴν ὑπὸ τοῦ L.KLEBS (ἐν: ZÄS 61, 1926, σελ. 105 ἐξ.) ἐπισημανθεῖσαν ἑλλείψιν παραστάσεως τινος προσευχομένου. Ἐπίσης ὅσα περὶ τῆς φύσεως τῶν ὑπαρχουσῶν πηγῶν παρατηρεῖ ὁ G.ROEDER (μν. ἔργ., σελ. 171) κλπ.

5. Μν. ἔργ., σελ. 3, 57 κλπ.

6. Ἡδὴ ὁ γνωστὸς καὶ ἐν προκειμένῳ ἀγνοηθεὶς μέχρι τοῦδε ἐρευνητὴς τῆς Π. Διαθήκης καὶ ἔγκριτος θρησκειολόγος W.W.Graf BAUDISSION, ἐν τῷ κλασσικῷ ἔργῳ του; ἐκδοθέντι ὑπὸ τοῦ O.EISSFELDT, Kyrios als Gottesname im Judentum und seine

Ranke¹, ὁ πρῶτος ὁμῶς ὅστις διέκρινε τὴν ἰδιάζουσαν ἀξίαν τῆς εὐγλώττου ταύτης μαρτυρίας ὑπῆρξε κατ' οὐσίαν ὁ H. Junker², ὅστις καὶ ἐχρησιμοποίησεν αὐτὴν εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἀτομικῆς θρησκείας ἐν Αἰγύπτῳ³, δώσας μάλιστα λίαν πρωτοτύπως συνοπτικὴν, οὕτως εἰπεῖν, εἰκόνα τῆς θεολογίας καὶ ἀνθρωπολογίας τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου μόνον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν 2000 γνωστῶν ὀνομάτων τῆς ἀρχαιστάτης ταύτης ἐποχῆς. Καὶ παρ' Αἰγυπτίους δηλ. τὰ ὀνόματα τῶν προσώπων ἐμφανίζονται ὑπὸ μορφήν βραχυτάτων προτάσεων, ἢ ἐτυμολογικῆ ἔρευνα τῶν ὁποίων ἀπέδειξε τὴν συνηθεστάτην χρῆσιν θείου τινὸς ὀνόματος κλπ. Οὕτω δὲ δύναται καὶ ἐνταῦθα νὰ γίνῃ λόγος περὶ θεοφῶρων ὀνομάτων, ἀποτελούντων μάλιστα τὴν μεγίστην κατηγορίαν τῶν αἰγυπτιακῶν ὀνομάτων, περὶ τῶν ὁποίων ἰσχύει καὶ ἡ ἐξῆς προσφυστάτη παρατήρησις τοῦ H. Junker: «Αἱ θρησκευτικαὶ ἀξίαι, τὰς ὁποίας περιλαμβάνουν, δὲν εὐρίσκονται ἐν τῇ ἐπιφανείᾳ, διότι τὰ ὀνόματα οὐδὲν δόγμα ἐκφράζουν, ἀλλ' ἐνδύουν διὰ τῶν λέξεων διαθέσεις καὶ αἰσθήματα.....»⁴. Ἐξετάζοντες δὲ τὰ αἰγυπτιακὰ θεοφόρα γενικῶς ὀνόματα, παρατηροῦμεν ὅτι εἰς πλείστας ὄσας περιπτώσεις ἐκφράζεται ἐν αὐταῖς τὸ προσωπικὸν τοῦ ἀτόμου («πιστεύω»), οὕτως ὥστε εἶναι δυνατόν νὰ χαρακτηρισθοῦν οἰοῦν ὡς βραχυτάται, ἀλλ' ἀτομικαὶ «ὁμολογίαι πίστεως». Τοῦτο ἄλλωστε ἀνεγνώρισε καὶ ὁ H. Ranke⁵, παρατηρήσας ὁμῶς ὅτι τὸ τοιοῦτο («πιστεύω») ἀνῆκει εἰς τὸν ὀνοματοδοτοῦντα καὶ οὐχὶ εἰς τὸν κάτοχον τοῦ ὀνόματος⁶. Ἐν τούτοις θὰ πρέπη νὰ ληφθῇ ὑπ' ἔψιν, ὅτι καὶ ἐν Αἰγύπτῳ παρατηρεῖται πολλάκις τὸ φαινόμενον τῆς μετονομασίας, ὅποτε πλέον τὸ αὐτονοματοδοτούμενον ἄτομον δίδει ἐν τῷ νέῳ ὀνοματί του τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ὁμολογίαν πίστεως. Ὅπως καὶ ἐάν

Stelle in der Religionsgeschichte, III Teil, Giessen 1929, πρβλ. π.χ. σελ. 556, 564, 591 ἐξ., ἰδίᾳ δὲ σελ. 594 ἐξ., 597 κλπ.

1. Grundsätzliches zum Verständnis der ägyptischen Personennamen in Satzform (SHAW 1936/37, 3), Heidelberg 1937, καὶ δὴ τὸ περισπούδαστον ἔργον του Die ägyptische Personennamen, Τόμ. I, Glückstadt 1935, Τόμ. II, 1952.

2. Pyramidenzeit....., σελ. 27 ἐξ.

3. Διὰ χαρακτηριστικῆ εἶναι καὶ ἡ ἐξῆς πρότασις τοῦ H. JUNKER, μεθ' ἧς ἔρχεται οὗτος τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ἐν προκειμένῳ ἔρευνῆς του: «Von vornherein ist zu erwarten, dass wir bei dieser Art der Namengebung nicht den Gedanken einer systematischen Theologie und nicht den Wendungen der Kultsprache begegnen, sondern dem spontanen Ausdruck dessen, was die Ägypter innerlich religiös bewegte, was ihnen aus gläubigen Herzen kam. So tut sich uns hier eine ganz andere Welt der ägyptischen Religion auf; wir erhalten eine notwendige Ergänzung zu dem, was uns Tempel und Gräber an religiösem Gut vermitteln, einen Einblick in die Religiosität des Volkes» (Pyramidenzeit...., σελ. 28).

4. Pyramidenzeit....., σελ. 29.

5. Grundsätzliches zum Verständnis der ägyptischen Personennamen....., σελ.

7 ἐξ.

6. Mn. ἔργ. σελ. 9.

ἔχη τὸ πρῶγμα, τὰ θεοφόρα ὀνόματα παραμένουν σπουδαῖα μνημεῖα ἐκφράσεως τῆς ἀτομικῆς εὐσεβείας, μαρτυροῦντα εὐγλώττως περὶ τῆς ὑπάρξεως παρὰ τῷ λαῷ ἑσωτερικῆς καὶ προσωπικῆς θρησκείας ἤδη ἀπὸ τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς. Τὴν ἐν προκειμένῳ σημασίαν τῶν αἰγυπτιακῶν κυρίων ὀνομάτων δυνάμεθα καλύτερον νὰ ἐκτιμήσωμεν, ἐὰν ρίψωμεν ταχὺ βλέμμα ἐπὶ μιᾶς μεγάλης μερίδος θεοφόρων ὀνομάτων τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου, τὸ περιεχόμενον τῶν ὁποίων ἀναφέρεται ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν σχέσηιν τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸ Θεῖον.

Τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος ὀνόματα, συμφώνως πρὸς τὸν ἐπισημάναντα καὶ συστηματικῶς ἐρευνήσαντα αὐτὰ H. Junker¹, διακρίνονται εἰς τρεῖς ἐπιμέρους ὁμάδας. Ἐν τῇ πρώτῃ τούτων ὑποδηλοῦται ὑπὸ τῶν γονέων τὸ μὲν πῶς προσηυχῆθησαν οὗτοι εἰς τὸν Θεὸν διὰ τὴν ἀπόκτησιν τοῦ τέκνου των, ὡς π.χ. δηλοῦν καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ εἰρημένου ἐρευνητοῦ μνημονευόμενα ὀνόματα: «Ἐκεῖνος τὸν ὅποιον ἐξηγησάμην», ἢ τὸ ἐκ τοῦ Μέσου Βασιλείου «Ἐκεῖνος ὅστις ἦλθε διὰ τῆς ἐπικλήσεώς μου», καὶ δὴ τὸ λίαν χαρακτηριστικῶς ἐκφράζον τὴν ἐμμονὴν τῶν γονέων εἰς τὴν δέησιν των ὄνομα «Ἡ καρδία μου συντόνας προσεδόκησεν», τὸ δὲ πῶς οἱ γονεῖς ἐκφράζουσιν πρὸς τὸν Θεὸν τὴν εὐγνωμοσύνην των διὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ εἰσακοὴν τῶν προσευχῶν των καὶ τὴν κατ' ἀκολουθίαν χορήγησιν εἰς αὐτοὺς τοῦ ποθητοῦ, ὡς π.χ. δηλοῦν τὰ ὀνόματα «Ἄνει τὸν Ptah», «Ἄνει τὸν Re», «Ἄνει μοι τὸν Hogus», «Ἴδετε τὴν δύναμιν τοῦ Anubis» κλπ. Ἡ δευτέρω ὁμάς τῶν ἐν λόγῳ ὀνομάτων δὲν ἀναφέρεται μὲν εἰς τὴν γέννησιν τέκνου, περιγράφει ὅμως τὴν πλήρη ἐξάρτησιν τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τοῦ Θεοῦ του καὶ δὴ ὁμιλεῖ εὐγλώττως περὶ τοῦ ὑφισταμένου στενοῦ καὶ δὴ καθαρῶς προσωπικοῦ μετ' αὐτοῦ συνδέσμου, τοῦ ἀτόμου ἐμφανιζομένου ὡς κτήματος τῆς θεότητος. Εἰς δὲ τὰ ὀνόματα ταῦτα, τὰ ὁποῖα σημειωτέον ὅτι εὐρηναί μάλιστα οὐ μόνον ἐν μεγάλῃ ποικιλίᾳ, ἀλλὰ εἶναι καὶ πολυπληθῆ², ἀνήκουν, πρὸς τοὺς ἄλλοις, καὶ τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικώτατα παραδείγματα: «Ὁ κύριός μου εἶναι ὁ Ὁρίζων», «Ὁ Κύριός μου εἶναι ὁ Re» καὶ δὴ καὶ τὰ: «Θεράπων τοῦ Μεγάλοι», «Θεραπεινὸς τοῦ Θεοῦ», «Θεράπων τοῦ Re», ἢ «Δούλος τοῦ Ptah», «Ὁ ἀνὴρ τοῦ Ptah», «Ἡ γυνὴ (ὑποτελής) τῆς Hathor», «Ἡ ὑποτελής τοῦ Onuris», μάλιστα δὲ «Ὁ ἀνὴκων εἰς τὸν Θεόν.....», «Ὁδτος ἀνήκει εἰς τὸν δημιουργόν», «Ἀὕτη ἀνήκει εἰς τὴν προστάτιδα» κλπ. Ἄξια τέλος ἰδιαιτέρας μνείας ἐνταῦθα εἶναι καὶ τὰ εἰς α' ἐνικὸν πρόσωπον

1. Pyramidenzeit....., σελ. 37-40, ἐξ οὗ καὶ τὰ κατωτέρω μνημονευόμενα παραδείγματα.

2. Ἄξια ἰδιαιτέρας μνείας ἐν προκειμένῳ εἶναι καὶ ἡ ἐξῆς παρατήρησις τοῦ H. JUNKER: «Die Beliebtheit dieser Bezeichnungen weist uns auf ein vorherrschendes religiöses Gefühl, wie es tiefer auch keine Personennamen der späteren Zeit ausdrücken in der man an dem Vorhandensein einer wirklichen innerlichen Frömmigkeit der Ägypter nicht gezweifelt hat» (Pyramidenzeit....., σελ. 38).

ὀνόματα τῆς ομάδος ταύτης, ὡς π.χ. «*Ἀνήκω εἰς τὸν Θεόν*», «*Ἀνήκω εἰς τὸν δοτήρα*» κλπ. Τὴν τ ρ ί τ η ν τῶν ομάδων τούτων ἀποτελοῦν ὀνόματα ἐκδηλοῦντα τὴν ἀγάπην τοῦ ἐπὶ μέρους ἀτόμου πρὸς τὸν Θεόν του δι' ἐκφράσεων σπανίας ἐσωτερικότητος, προδιδοῦσης τὴν προσωπικὴν καὶ στενὴν τοῦ ἀτόμου σχέσιν πρὸς τὸ Θεῖον, ὡς π.χ. δηλοῦν καὶ τὰ ἐξῆς ὀνόματα: «*Ὁ Κα μου εἶναι παρὰ τὴν καρδίαν τοῦ Re*», «*Ἡ καρδία μου εἶναι ἐστραμμένη πρὸς αὐτόν*», ἢ τὸ γυναικεῖον ὄνομα «*Ἡ ἀγαπητή μου εἶναι ἢ καλὴ τοῦ οὐρανοῦ*», ἔπερ ὁ H. Junker ἀποδίδει διὰ τοῦ «*Ἐκείνη, ἣτις ἔχει τὴν θέσιν ἐν τῇ καρδίᾳ μου, εἶναι ἡ ὥραία τοῦ οὐρανοῦ*», τ. ξ. ἢ Hathor¹, παράλληλον δὲ ἀνδρικὸν ὄνομα εἶναι καὶ τὸ «*Ὁ Horus εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις ἔχει τὴν θέσιν ἐν τῇ καρδίᾳ μου*». Εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ H. Junker μνημονεῦμενα θεοφόρα ὀνόματα, δείγματα τῶν ὁποίων ἐδώσαμεν ἀνωτέρω, ὡς ἐπιτραπῆ εἰς ἡμᾶς νὰ προσθῶμεν τέσσαρα ἔτι χαρακτηριστικώτατα παραδείγματα τοιούτων ὀνομάτων ἀνήκοντα ἀντιστοίχως εἰς μίαν ἐκάστην τῶν τεσσάρων μεγάλων ἱστορικῶν ἐποχῶν τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ, ἀποπνέοντα δὲ τὸ ἄρωμα τῆς ἐσωτερικῆς καὶ προσωπικῆς θρησκείας, ἣτις ἔχει ἀνέλθει εἰς μέγα ὕψος ἤδη ἀπὸ τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου, παραμένει δὲ ὑψηλὴ καὶ καθ' ὅλας τὰς ἀκολουθοῦσας μεγάλας ἐποχὰς τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ μέχρι καὶ τῆς δύσεώς του. Τὰ δὲ περὶ ὧν ὁ λόγος θεοφόρα ὀνόματα εἶναι: ἐκ τοῦ Ἀ ρ χ α ί ο υ Β α σ ι λ ε ί ο υ τὸ «*Ἔθε ὁ Ptah νὰ εἶναι εὐμενὴς πρὸς ἐμέ*»², ἐκ τοῦ Μ έ σ ο υ Β α σ ι λ ε ί ο υ τὸ «*Ὁ Θεός μου εἶναι τὸ ὄρος μου*»³, ἐκ τοῦ Ν έ ο υ Β α σ ι λ ε ί ο υ τὸ «*Ἔθε ἡ καρδία μου νὰ ἀναμνησκεται τοῦ Αποη*»⁴ καὶ τέλος ἐκ τῆς Μ ε τ α γ ε ν ε σ τ έ ρ α ς ἐποχῆς τὸ «*Ὁ Αποη δὲν μὲ ἐγκατέλειπεν*»⁵.

Ἐπὶ τῇ βᾶσει τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων δυνάμεθα ἀνεπιφυλάκτως νὰ ἰσχυρισθῶμεν, ὅτι τὰ αἰγυπτιακὰ προσωπικὰ ὀνόματα τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου ἀναπληροῦν τὰς περὶ τῆς σχέσεως τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸ Θεῖον κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐλλειπούσας εἰσέτι πηγὰς τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ. Εὐλόγως μάλιστα θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἰσχυρισθῆ, ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν ἀνωτέρω μνημονεθέντων ὀνομάτων ἀποτελοῦν, οὕτως εἰπεῖν, βραχυτάτας μὲν, ἀλλὰ ἐκφραστικωτάτας ἀτομικὰς προσευχὰς, τῶν ὁποίων ἡ ἐντονωτάτη καὶ προσωπικὴ εὐσεβεία δὲν θὰ πρέπη νὰ παραγνωρίζεται.

Τὰ αἰγυπτιακὰ ὅμως προσωπικὰ ὀνόματα, πρὸς τῇ σπουδαιοτάτῃ σημασίᾳ των, ὡς ἀψευδοῦς μαρτυρίας περὶ τῆς ἐν Αἰγύπτῳ κρατουσῆς παρὰ τῷ λαῷ ἀτομικῆς καὶ ζώσης εὐσεβείας, ἤδη κατὰ τὰς ἱστορικὰς ἀπαρχὰς τοῦ πνευματικοῦ τῆς χώρας ταύτης πολιτισμοῦ, ἀναγομένης ὅμως κατὰ πᾶσαν

1. Μν. ἔργ., σελ. 40.

2. Πρβλ. H. RANKE, Die ägyptischen Personennamen, Τόμ. I, σελ. 258.

3. Πρβλ. H. RANKE, μν. ἔργ., σελ. 214.

4. Πρβλ. H. RANKE, μν. ἔργ., σελ. 319.

5. Πρβλ. H. RANKE, μν. ἔργ., σελ. 418.

πιθανότητα εἰς αὐτοὺς τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, ὡς εὐθὺς θὰ διαπιστώσωμεν, ὁμιλοῦν ἐπίσης καὶ περὶ τῆς θέσεως καὶ δὴ καὶ τῆς ἐνεργοῦ *συμμετοχῆς τοῦ ἀτόμου εἰς τὴν δημοσίαν λατρείαν*. Πρόκειται ἐνταῦθα περὶ ὁμάδος αἰγυπτιακῶν προσωπικῶν ὀνομάτων, τὰ ὅποια ὁ ἐπισημάνας καὶ ἐρευνήσας αὐτὰ συστηματικῶς H. Ranke χαρακτηρίζει ὡς «*ἐορταστικά ὀνόματα*» (Festnamen)¹, ὡς συνδεόμενα μετὰ τινος μεγάλης αἰγυπτιακῆς θρησκευτικῆς ἐορτῆς. Τοιαῦτα δὲ ὀνόματα εἶναι π.χ. καὶ τὰ «*Ὁ Ptah εἶναι ἐν τῇ ἀλλῇ (τοῦ ναοῦ)*»², «*Ἡ Mut εἶναι εἰς τὴν Ἄμυνν τῆς*»³, «*Ὁ Amon εἶναι ἐν τῷ πλοίῳ (τῆς πομπῆς)*»⁴, «*Ἡ Hathor εἶναι εἰς τὴν κωπηλασίαν*»⁵ κ.ά. Περὶ τῆς γενέσεως καὶ τῆς ἐν προκειμένῳ σημασίας τῶν ὀνομάτων τούτων διαφωτιστικωτάτη, νομίζομεν, εἶναι ἡ παρατήρησις τοῦ H. Ranke, ὅτι «*προσλαμβάνουν εὐθὺς ζωντανὴν ἔννοιαν, ὅταν δεχθῶμεν ὅτι τὸ οὕτως ὀνομασθὲν παιδίον ἦλθεν εἰς τὸν κόσμον ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἐορτῆς, διὰ τὴν ὁποίαν ἦτο χαρακτηριστικὴ ἡ ἀναφώνησις αὕτη. Ἡ μήτηρ εὐτυχῆς διὰ τὴν εὐδοθεῖσαν γέννησιν, ἐν τῷ δωματίῳ τῆς λοχείας τῆς συναισθάνεται ἑαυτὴν ἠνωμένην μετὰ τῶν ἔξω, ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ ναοῦ, ἐορταζόντων οἰκείων τῆς. Οὕτω συναναφωνεῖ μακρόθεν μετὰ τῆς ἐορταστικῆς ἀναφωνήσεώς των καὶ ἡ ἀναφώνησις αὕτη ἀποβαίνει τὸ κομίζον τὴν εὐτυχίαν ὄνομα εἰς τὸ γεννηθέν ἐν τοιαύτῃ ἡμέρᾳ*»⁶. Ἐξ ἄλλου θὰ πρέπη νὰ ὑπογραμμίσωμεν ἐνταῦθα τὸ γεγονός ὅτι, καὶ ἐκτὸς τῆς ἤδη μνημονευθείσης σπουδαίας μαρτυρίας τῶν αἰγυπτιακῶν προσωπικῶν ὀνομάτων περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ δημοσίᾳ λατρείᾳ⁷, οἱ ἐρευνῆται σήμερον προσάγουν καὶ ἄλλας μαρτυρίας, ἵνα ἀποδείξουν τὴν ἐνεργὸν τοῦ ἐπὶ μέρους ἀνθρώπου συμμετοχῆν εἰς αὐτήν⁸.

1. Grundsätzliches zum Verständnis der ägyptischen Personennamen..., σελ. 23 ἔξ.

2. Πρβλ. H. RANKE, Die ägyptischen Personennamen, Τόμ. I, σελ. 139.

3. Πρβλ. H. RANKE, μν. ἔργ., σελ. 147.

4. Πρβλ. H. RANKE, μν. ἔργ., σελ. 26.

5. Πρβλ. H. RANKE, μν. ἔργ., σελ. 235.

6. Grundsätzliches zum Verständnis der ägyptischen Personennamen....., σελ. 24.

7. Πρβλ. ἐκ τῶν νεωτέρων ἔργων ἰδίᾳ H. JUNKER, Pyramidenzeit..., σελ. 105 ἔξ., 181 ἔξ., G. ROEDER, Volksglaube....., σελ. 186 ἔξ., J. SAINTE FARE GARNOT, La vie religieuse....., σελ. 9 ἔξ., 84 ἔξ., 121 ἔξ., 132 ἔξ., J. A. WILSON, Egypt....., σελ. 107 ἔξ., 128 ἔξ., καὶ δὴ S. MORENZ, Ägyptische Religion....., σελ. 99 ἔξ., 101 ἔξ., 108 ἔξ., 115 ἔξ.

8. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ ἐπ' ἐσχάτων ὑπὸ τοῦ S. MORENZ διατυπωθεῖσα θέσις ὅτι: «... so wissen wir doch zuverlässig, dass der einzelne Gläubige bei heiliger Handlungen Preislied und Gebet an die Gottheit angestimmt hat» (μν. ἔργ., σελ. 99. Πρβλ. ἐπίσης σελ. 100, 107 ἔξ.).

Τὰ ἀνωτέρω ὅμως ἐκτεθέντα ὑποδηλοῦν ἤδη καὶ τὴν ὕφ' ἐνὸς ἐκάστου ἄσκησιν καθαρῶς ἀτομικῆς λατρείας. Καὶ τὸ ὅτι μὲν ὑφίσταντο ἐν Αἰγύπτῳ ἀτομικαὶ λατρευτικαὶ ἐκδηλώσεις κατέδειξε ἤδη περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος ὁ A.Erman, προσαγαγὼν ὡς ἀδιάψευστα πειστήρια ἀξιόθαιμαστα μνημεῖα ἀτομικῆς καὶ δὴ πνευματικῆς λατρείας προερχόμενα μάλιστα ἐκ τῶν λαϊκῶν τάξεων, οἷα εἶναι αἱ ὑπ' αὐτοῦ τὸ πρῶτον δημοσιευθεῖσαι περίφημοι «Ἄναμνηστικὰ στῆλαι» τῆς θηβαϊκῆς νεκροπόλεως¹, χαρακτηριστικὸν τι δεῖγμα τῶν ὁποίων θὰ δώσωμεν κατωτέρω. Τὸ δὲ εὐλογον ἐρώτημα, ὅπερ προβάλλει ἐνταῦθα εἶναι τὸ ἂν πάντοτε τὸ ἄτομον ἤσκει ἀτομικὴν ἐπίσης λατρείαν, δεδομένου μάλιστα ὅτι τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος μνημεῖα κατάγονται ἐκ τοῦ Νέου Βασιλείου. Τὴν πολιὰν ὅμως ἀρχαιότητα τῆς ἀτομικῆς λατρείας ἐν Αἰγύπτῳ ὑπεστήριξε ζωνρότατα ὁ H.Junker², ἀντάξιος μαθητῆς τοῦ A.Erman, παρατηρήσας προσφυῶς, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὅτι τὰ ὑπὸ τοῦ διδασκάλου του δημοσιευθέντα μνημεῖα τυχαίως μόνον ἤλθον εἰς φῶς, γεγονὸς ὅπερ ἄλλωστε γεννᾷ τὴν ἐλπίδα νὰ εὑρεθοῦν ποτε ἀντίστοιχα μνημεῖα καὶ ἐκ τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου, διακηρύξας ὅμως ὅτι καὶ ἄνευ αὐτῶν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἤδη ὑπαρχουσῶν, ἐν ἀφθονίᾳ μάλιστα, μαρτυριῶν, ἡ ἀρχαιότης τῆς ἀτομικῆς ἐν Αἰγύπτῳ λατρείας, δεόν νὰ θεωρῆται ὡς ἀναμφισβήτητος³. Ἀξία δὲ μνείας ἐνταῦθα εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ ἐπ' ἐσχάτων διατυπωθεῖσα θέσις τοῦ S.Morenz, ὅστις ὑπεστήριξε τὴν ὑπαρξιν ἀτομικῆς λατρείας ἐρειδόμενος ἐπὶ τινος εἴδους χρησιμοῦ⁴ καὶ πρὸς τούτους ἐδέχθη, ὅτι τὸ εὔσε-

1. Denksteine aus der thebanischen Gräberstadt (ἐν: SPAW 49, 1911, σελ. 1086-1110), Berlin 1914.

2. Ἀξία μνείας ἐνταῦθα εἶναι καὶ ἡ ἐξῆς παρατήρησις αὐτοῦ: «Wenn man von der zweiten Hälfte des Neuen Reiches als dem Zeitalter der persönlichen Frömmigkeit spricht, so könnte das nur so verstanden werden, dass diese jetzt grösser geworden sei und sich häufiger in Gebeten äussere; denn die Eigennamen der Pyramidenzeit beweisen, dass sich die Menschen auch damals stark und innerlich und persönlich mit Gott verbunden fühlten» (Pyramidenzeit..., σελ. 181).

3. Ἴδου δὲ τὴν ἐπὶ λέξει παρατηρεῖ ἐν προκειμένῳ ὁ H.JUNKER: «Gewiss, es sind uns keine Gebete dieser Art, die der Lebende für sich selbst sprach, aus der alten Zeit erhalten, aber es ist auch nur ein Zufall, dass die oben zitierten Gebete uns in Papyri des NRs überkommen sind, aus dem ungezählte Dokumente stammen, während aus der Pyramidenzeit uns nur ein geringer Bruchteil des Schriftums erhalten blieb; und in diesem Rest waren schon nach dem Zwecke der Texte keine Äusserungen solcher Art zu erwarten.....» (Pyramidenzeit....., σελ. 106).

4. Μν. ἐργ., σελ. 109, ἐνθα ὁμιλῶν περὶ τινῶν ὄρων συνδεομένων μετὰ τῆς λατρείας παρατηρεῖ ὅτι: «...empfehlen uns einen ganzen Komplex privater, jedoch weitestgehend an den Tempel gebundener Frömmigkeit in der Darstellung anzuschliessen, in denen persönliche Anliegen an den Gott eine spezifische Form annahmen. Wir meinen den Bereich des Orakels» καὶ περαιτέρω: «Es genügt uns festzuhalten,

βές ἀτομον ἐπεσκέπτετο καὶ ἐκτὸς τῆς ἐπισήμου λατρείας τὸν ναόν¹. Τὴν ὑπαρξίν ὅμως παρὰ τῷ λαῷ ἀτομικῶν λατρευτικῶν ἐκδηλώσεων, ἤδη μάλιστα ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀπαρχῶν τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ, νομίζομεν ὅτι ἐπιμαρτυροῦν σειρά ἄλλων πειστηρίων, τὰ ὅποια ἀρκούμεθα μόνον νὰ ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα. Οὕτω πρῶτον μὲν μνημονευτέα τὰ ποικίλα νεκρικὰ κείμενα, οἷα εἶναι τὰ «Κείμενα τῶν πυραμίδων», τὰ «Φερετρικὰ κείμενα» καὶ ἡ «Βίβλος τῶν νεκρῶν», ἔτι δὲ καὶ αἱ «Ἀναμνηστικαὶ νεκρικοὶ στῆλαι» καὶ δὴ καὶ αἱ «Βιογραφίαι»². Δεύτερον δὲ δὲν θὰ πρέπη νὰ ἀγνοηθῇ ἐν προκειμένῳ ἡ σοφιολογικὴ γραμματεία, τῆς ὁποίας οὐ μόνον τὰς ἀπαρχάς, ἀλλὰ καὶ τὸ μέχρις ἡμῶν διασωθὲν ὕλικόν δέον πολλάκις νὰ τοποθετήσωμεν ἀσφαλῶς εἰς αὐτάς τὰς ἀπαρχάς τοῦ αἰγυπτιακοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ. Ἰδοῦ δὲ εὐγλωττά τινα δείγματα ἐκ τῆς σπουδαιότητος ταύτης πηγῆς. Οὕτω π.χ. ἡ καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω γνωστῆ³ ἀρχαιοτάτῃ «Παραίνεσις πρὸς τὸν βασιλέα Merikare» (στ. 65 ἐξ.)⁴ ἀναφέρει, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ τὰ ἑξῆς:

*Κάμε τὴν τράπεζαν τῆς θυσίας νὰ εὐδοκιμῇ,
πλήθυνε τοὺς ἄρτους καὶ πρόσθεσε εἰς τὰς καθημερινὰς θυσίας.
Τοῦτο εἶναι ὠφέλιμον διὰ τὸν ποιοῦντα.*

.....
ἽΟ Θεὸς γινώσκει ἐκεῖνον, ὅστις ἐργάζεται δι' αὐτόν.

Ἵπὸ τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς πνεῦμα ὁμιλεῖ μίαν περίπου χιλιετηρίδα βραδύτερον, ἡ «Παραίνεσις τοῦ Ani» (III, στ. 3 ἐξ.)⁵:

*Τέλει τὴν ἐρωτὴν τοῦ Θεοῦ σου
καὶ ἐπαναλάμβανε τοῦτο εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς.*

ἽΟ Θεὸς δογλίζεται ἐναντίον ἐκεῖνου, ὅστις τὸν παραθεωρεῖ.

dass in Gestalt der Orakel ein bedeutendes und verbreitetes Phänomen persönlicher Frömmigkeit mit dem Gotteshause und insonderheit mit seinem höchsten Priester verbunden war».

1. Οὕτω π.χ. ἐν συμπεράσματι τῆς ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου βραχυτάτης ἐρεύνης τοῦ διατυπᾶνει τὴν θέσιν ὅτι: «Volksfrömmigkeit und Tempel sind also keineswegs notwendig voneinander getrennt. Aus dem Vorstehenden wird vielmehr deutlich geworden sein, dass der Fromme auch ausserhalb des Kultus zum Tempel geführt wurde und dort seinen Gott zu treffen suchte» (Ägyptische Religion....., σελ. 110).

2. Προχειρῶς παραπέμπομεν εἰς E.OTTO, Biographien (ἐν: HO I: Ägyptologie, 2 Literatur, σελ. 148-158), Leiden 1952, W.HELCK-E.OTTO, KWÄ, λήμμα «Biographie».

3. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 581.

4. Προχειρῶς παραπέμπομεν εἰς τὰς μεταφράσεις τοῦ H.RANKE, AOT², σελ. 35 καὶ τοῦ J.A.WILSON, ANET², σελ. 416.

5. Πρβλ. προχειρῶς τὰς μεταφράσεις τοῦ H.RANKE, AOT², σελ. 37 καὶ τοῦ J.A.WILSON, ANET², σελ. 420, ἐνθα καὶ ἡ στοιχειώδης βιβλιογραφία.

Τὸ τελευταῖον τοῦτο χωρίον τοῦ σοφοῦ Ἀνὶ διαφωτίζει, νομίζομεν, τὸ προηγουμένως μνημονευθὲν καὶ δὴ ὑποδηλοῖ ἴσως, ὅτι ἐν ἀμφοτέροις δὲν πρόκειται μόνον περὶ ἀτομικῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν δημοσίαν λατρείαν, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς τελέσεως ὑπὸ τοῦ ἀτόμου ἰδιωτικῶν λατρευτικῶν πράξεων («τέλει τὴν ἑορτὴν...ἐπαναλάμβανε.....»), τῆς φροντίδος διὰ τὴν τέλει καὶ κανονικὴν ἐπανάληψιν τῶν ἑορτῶν τοῦ προστάτου Θεοῦ προβαλλομένης ὡς ἀτομικοῦ καθήκοντος. Περὶ δὲ τῆς ἰδιωτικῆς καὶ δὴ καὶ τῆς κατ' οἶκον τελουμένης ἀτομικῆς λατρείας ὑπάρχουν πλείονες μαρτυρίαι. Οὕτω π.χ. γνωρίζομεν ἀσφαλῶς, ὅτι οἱ διανοούμενοι, ἀλλὰ καὶ γενικῶς οἱ δημόσιοι, οὕτως εἰπεῖν, ὑπάλληλοι, τελοῦντες ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Θεοῦ Thoth, γραμματέως τῶν θεῶν, καὶ τοῦ «δικαστηρίου τῶν νεκρῶν», ἠσθάνοντο στενωτάτον τὸν μετ' ἐκείνου σύνδεσμον, λατρεύοντες αὐτὸν καὶ κατ' ἴδιαν, κατέχοντες μάλιστα καὶ ὁμοιώματα τοῦ πάτρωνος Θεοῦ των τούτου ἐν τε ταῖς οἰκίαις των καὶ ἐν τοῖς χώροις, ἔνθα ἤσκουν τὸ ἐπάγγελμά των¹. Πρὸς τούτοις κατέχουσαν σήμερον ἀποδείξεις καὶ περὶ τῆς ὑπάρξεως κανονικῶν «κατ' οἶκον βωμῶν», ἐφ' ὧν ἐτελεῖτο ὑπὸ τῶν πιστῶν ἢ καθαρῶς ἰδιωτικῆ λατρεία πρὸς τὸν προστάτην των Θεόν².

Τὴν καθ' ὅλου σχέσιν τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸ Θεῖον ἐν Αἰγύπτῳ διαγράφουσι τέλος αἱ σωζόμενα σήμερον περίφημοι ἀτομικὰ προσευχὰί³, αἵτινες, ἂν καὶ δὲν κατάγονται ἐκ τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου, δύναται τις, μεθ' ὅσα ἀνωτέρω διελάβομεν, νὰ ἰσχυρισθῆ ἀνεπιφυλάκτως, ὅτι ἀποτελοῦν τὴν ἀδιάσπαστον συνέχειαν τῶν ἀτομικῶν προσευχῶν τῆς ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς, ὡς εὔρομεν αὐτάς ἤδη ἐν τοῖς προσωπικοῖς ὀνόμασι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Αἱ δὲ ἀτομικαὶ αὗται προσευχαί, ὡς ἀπαύγασμα ὑψηλῆς πνευματικότητος, ἀποκαλύπτουσι εἰς ἡμᾶς τὴν ἐσωτερικότητα τῆς προσωπικῆς εὐσεβείας τοῦ ποιητοῦ των, ὡς περικλείουσι αἰσθήματα καὶ ιδέας ἀποπνεούσας τὸ ἄρωμα τῆς ἐν τῇ καρδίᾳ του βαθέως ἐρριζωμένης καὶ ὑπερεκχειλιζούσης πίστεως, νικητικῆς ἀγάπης καὶ ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης πρὸς τὸν Θεόν, ἀμα δὲ ὁμιλοῦν εὐγλώττως καὶ περὶ τοῦ πόσον ἐγγὺς ἐν Αἰγύπτῳ ἠσθάνετο ὁ ἐπὶ μέρος ἀνθρώπος τὸν

1. Πρβλ. π.χ. A. ERMAN, Die Religion..., σελ. 140, νῦν δὲ S. MORENZ, μν. ἔργ., σελ. 99, 115, ἔνθα καὶ πρᾶπομπαὶ εἰς σχετικὰς πηγὰς κλπ.

2. S. MORENZ, μν. ἔργ., σελ. 99, 115, πρβλ. σελ. 155.

3. Εἰς τὸ ποῦ ἀπηρθύνοντο αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος ἐν προκειμένῳ ἰδιωτικὰ ἀτομικὰ προσευχὰί ἀπκντᾶ ὡς ἀκολουθῶς ὁ G. ROEDER: «Gebete der einfache Häubigen sprechen nicht viel von den grossen Gottheiten der Tempel. Statt dieser bestimmten Gottheiten rufen sie lieber *nuter* »den Gott« an, wobei sie zuweilen den Gott ihres Heimatgaaues meinen, oft auch den Allherrn und Sonnegott. In anderen Fällen trafe man die Absicht des Betenden besser, wenn man *nuter* nur »Gott« übersetzte, den er war ohne an einen bestimmten Gott zu denken erfüllt von der Anbetung eines höchsten Wesens, das alles lenkt» (Volks Glaube....., σελ. 186).

Θεόν του. Πάντα δὲ τὰ περὶ τῆς σπουδαιότητος τῶν αἰγυπτιακῶν ἀτομικῶν προσευχῶν ἐκτεθέντα ἀνωτέρω ἀποτυποῦνται, νομίζομεν, καὶ εἰς τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικώτατα ἀποσπάσματα ἐκ τῆς αἰγυπτιακῆς θρησκευτικῆς ποιήσεως, τὰ ὁποῖα, δυνάμενα νὰ συγκαταριθμηθοῦν μεταξὺ τῶν ἀριστουργημάτων τῆς παγκοσμίου θρησκευτικῆς γραμματείας, παραθέτομεν ἐνταῦθα ἄνευ τινὸς σχολίου, ὡς τὴν συγκεφαλαίωσιν τῶν ἐν τοῖς πρόσθεν λεχθέντων περὶ τῆς ἐν Αἰγύπτῳ κρατουσῆς προσωπικῆς σχέσεως τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸ Θεῖον:

Προσευχὴ πρὸς τὸν Thoth¹

Ἰδοῦ, ὁ Κύριός μου αὐτὸς εἶναι ὁ δημιουργός μου,
ναί, αὐτὸν ἐπιποθεῖ ἡ καρδιά μου.

Προσευχὴ πρὸς τὸν Thoth²

Ἄχ νὰ εἶχον αἶριον τὸν Thoth ὀπισθὲν μου!
Ἐλθε εἰς τὴν βοήθειάν μου.....
ὅταν θὰ ἐμφανισθῶ ἐνώπιον τῶν Κυρίων (τῆς Maat),
ἵνα ἐξέλθω δεδικαιωμένος.

Ὡ Thoth, σὺ γλυκεῖα πηγὴ δι' ἓνα ἄνδρα,
ὅστις πάσχει ἐκ δίψης ἐν τῇ ἐρήμῳ.....

Προσευχὴ πρὸς τὸν Re-Harakhti³

Μὴ μοῦ τιμωρῆς τὰς πολλὰς μου ἁμαρτίας,
εἶμαι δὰ εἷς, ὅστις δὲν γνωρίζει ἑαυτόν,
εἶμαι εἷς ἄνθρωπος μωρός

Προσευχὴ πρὸς τὸν Amon⁴

Ὡ Amon κλῖνον τὸ ὄσος σου,
πρὸς ἓνα ἐδρισκόμενον ἐν τῷ δικαστηρίῳ,
ὅστις εἶναι πτωχός, ἐνῶ ὁ ἀντιπαλός του εἶναι κραταῖος.

1. Papyrus Anastasi III, 4, στ. 12 ἐξ. Πρβλ. A.ERMAN, Die Literatur der Aegypter. Gedichte, Erzählungen und Lehrbücher aus dem 3. und 2. Jahrtausend v. Chr., Leipzig 1923, σελ. 378 ἐξ.

2. Papyrus Sallier I, 8, στ. 3 ἐξ. Πρβλ. A.ERMAN, Die Literatur der Aegypter....., σελ. 377, H.RANKE, AOT², σελ. 31 ἐξ., J.A.WILSON, ANET², σελ. 379.

3. Papyrus Anastasi II, 10, στ. 7 ἐξ. Πρβλ. A.ERMAN, Die Literatur der Aegypter....., σελ. 379, H.RANKE, AOT², σελ. 32, J.A.WILSON, ANET², σελ. 379.

4. Papyrus Anastasi II, 8, στ. 5 ἐξ. Πρβλ. A.ERMAN, Die Literatur der Aegypter..... σελ. 380, J.A.WILSON, ANET², σελ. 380.

Προσευχὴ τοῦ Nebre¹

.....
 Σὺ, Αποη, εἶσαι ὁ Κύριος διὰ τὸν σιωπῶντα,
 ὅστις ἔρχεσαι πρὸς τὴν φωνὴν τοῦ πιωχοῦ.
 Κράζω πρὸς σε ἐν τῇ θλίψει μου,
 ἔρχεσαι ἵνα μὲ σώσης.
 Δίδεις εἰς τὸν ἄθλιον ἀναπνοὴν
 καὶ σφῆζεις ἐμὲ τὸν δέσμιον.

.....
 Ὁ δοῦλος εἶναι σνηθισμένος νὰ ἁμαρτάνῃ
 καὶ ὁ Κύριος σνηθισμένος νὰ εἶναι Ἰλεως.
 Ὁ δεσπότης τῶν Θεβῶν δὲν μένει καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν ὠργισμένος·
 ὅταν εἶναι ὠργισμένος (εἶναι μόνον) πρὸς στιγμὴν
 καὶ τίποτε δὲν ὑπολείπεται.....

ς) Περὶ τὴν θέσιν τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Ἡ μνημονευθεῖσα ἀνωτέρω *Maat*² νοεῖται, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ὡς ἡ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κατασταθεῖσα ἐν τῷ κόσμῳ κοινωνικὴ τάξις καὶ εὐρυθμία τοῦ θεοκρατικοῦ πολιτεύματος, διὰ τὸν σεβασμὸν τῆς ὁποίας πᾶν ἄτομον, ἔτι δὲ καὶ αὐτὸς ὁ ἐνσαρκῶν τὸν Θεὸν βασιλεὺς εἶναι προσωπικῶς ἔναντι τοῦ κυρίου τῆς *Maat* Θεοῦ ὑπεύθυνος, μέλλων ἐν τέλει καὶ διὰ τοῦτο νὰ δώσῃ λόγον τῶν πράξεών του ἐν τῷ δικαστηρίῳ τῶν νεκρῶν, ὡς μαρτυρεῖται ὑπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων αἰγυπτιακῶν πηγῶν, ἐν αἷς μάλιστα ἡ «Σ ο φ ι ο λ ο γ ι κ ῆ γ ρ α μ μ α τ ε ῖ α» καὶ αἱ διάφοροι «Β ι ο γ ρ α φ ῖ α ι»³. Οὕτως ἡ *Maat*, ὑπὸ τὴν κοινωνικὴν τῆς ὅσιν ρυθμιζουσα τὰς σχέσεις ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων, περιβάλλει ἅμα διὰ τοῦ θεοῦ κύρους τῆς καὶ τὴν ἔναντι τοῦ θεοκρατικοῦ πολιτεύματος καὶ τῆς κοινωνίας ἀτομικὴν καθήκοντολογία. Κατὰ ταῦτα τὸ ἄτομον ἐν τε τῷ θεοκρατικῷ τῆς Αἰγύπτου πολιτεύματι καὶ τῇ αἰγυπτιακῇ κοινωνίᾳ⁴, ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰ ποικίλα

1. Ἐναυνηστικὴ στήλη Berlin, No 20372. Πρβλ. A. ERMAN, *Die Literatur der Aegypter*....., σελ. 383 ἐξ., H. RANKE, *AOT*² σελ. 32, J. A. WILSON, *ANET*², σελ. 380. Πρβλ. ἐπίσης ἀνωτέρω, σελ. 588, ὕποσημ. 1.

2. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 572 ἐξ.

3. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 589.

4. Πρὸς τοῖς ἄλλοις, πρβλ. ἐν προκειμένῳ W. WOLF, *Individuum und Gemeinschaft in der ägyptischen Kultur* (LÄS 1), Glückstadt 1935, H. JUNKER, *Pyramidenzeit*....., σελ. 65 ἐξ., J. SPIEGEL, *Soziale und weltanschauliche Reformbewegungen im Alten Ägypten*, Heidelberg 1950, —, *Die Phasen der ägyptischen Geistesgeschichte* (ἐν: *Saeculum* 1, σελ. 1-72), 1950, —, *Das Werden der altägyptischen Hochkultur*....., ἰδίᾳ σελ. 876 ἐξ., J. H. BREASTED, *Die Geburt des Gewissens*....., τόμ. σελ. 182 ἐξ., 205 ἐξ., J. SAINTE FARE GARNOT, *L' anthropologie de l' Égypte ancienne*....., σελ. 23 ἐξ., J. A. WILSON, *Égypte*....., ἰδίᾳ σελ. 85 ἐξ., 98 ἐξ., 104 ἐξ.,

αὐτοῦ καθήκοντα, ἀπολαύει ἀντιστοίχων δικαιωμάτων, ἐν οἷς καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ ὑπὸ τῶν ἄλλων σεβασμοῦ οὐ μόνον τῆς ζωῆς του, ἀλλὰ καὶ τῆς προσωπικότητός του, ἐτι δὲ καὶ τὸ τῆς αὐτοδιαθέσεώς του, ὡς καὶ τὸ τῆς ἀτομικῆς του ιδιοκτησίας, ἀπαιτοῦν τὴν ἀπόδοσιν δικαιοσύνης εἰς αὐτὸ καὶ τὴν δικαίαν καὶ στοργικὴν μεταχείρισίν του ὑπὸ τε τῶν συνανθρώπων του καὶ δὴ καὶ τῶν ἀρχόντων του. Ἡ δὲ τοιαύτη θέσις τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ αἰγυπτιακῇ κοινωνίᾳ, νομίζομεν, ὅτι προσδιορίζεται ὑπὸ τῶν ἐξῆς τεσσάρων κυρίων παραγόντων: Π ρ ῶ τ ο ν ὑπὸ τῆς ὑψηλῆς ἀνθρωπολογίας τῶν Αἰγυπτίων· δ ε ὑ τ ε ρ ο ν ὑπὸ τῆς ἐννοίας τῆς *Maat*, ὡς τῆς συνιστώσης τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τεθεῖσαν ἐν τῷ κόσμῳ κοινωνικὴν τάξιν καὶ εὐρυθμίαν τοῦ θεοκρατικοῦ πολιτεύματος, ἥτις ἐκφράζεται ἰδιαιτέρως τὸ μὲν ὡς κοινωνικὴ δικαιοσύνη, τὸ δὲ ὡς κοινωνικὴ ἀλληλεγγύη· τ ρ ῖ τ ο ν ὑπὸ τῆς μοναδικῆς ἐν τῷ προχριστιανικῷ κόσμῳ πίστεως τῶν Αἰγυπτίων, ὅτι ἕκαστος ἄνθρωπος ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ ἐπιτύχη οὐ μόνον τὴν προσωπικὴν μετὰ θάνατον ἐπιβίωσίν του, ἀλλὰ καὶ τὴν θεοποίησίν του, ἀποβαίνων διὰ τῆς δικαιοσύνης του δεύτερος τις "Ὅσιρις· τ έ τ α ρ τ ο ν τέλος ὑπὸ τοῦ ὑφισταμένου ἐν τῷ ἐπιγίῳ βίῳ στενωτάτου προσωπικοῦ τοῦ ἀνθρώπου συνδέσμου μ τ ᾶ τοῦ Θεοῦ.

Πρὸς τοῦτοις ὅμως τὴν ὑψηλὴν γενικῶς θέσιν τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ αἰγυπτιακῇ κοινωνίᾳ, νομίζομεν, ὅτι διαγράφει ἐπιγραμματικῶς, ὅσον καὶ σαφῶς, ἰδίᾳ τὸ καὶ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ἀρχαῖον καὶ θεμελιῶδες, ἐν προκειμένῳ, «Φ ε ρ ε τ ρ ι κ ὸ ν κ ε ῖ μ ε ν ο ν»¹, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐμφανίζεται αὐτὸς «ὁ τῶν πάντων Κύριος» ὁμιλῶν:

.....
 Ἐκαμα τέσσαρας καλὰς πράξεις
 ἐν τῇ πύλῃ τοῦ ὀρίζοντος.

Ἐποίησα τοὺς τέσσαρας ἀνέμους,
 ὥστε ἕκαστος ἄνθρωπος νὰ δύναται νὰ ἀναπνέῃ ἐν αὐτοῖς,
 καθὼς ὁ ἀδελφός του εἰς τὸν καιρὸν του.

.....
 Ἐποίησα τὰ πλημμυροῦντα ὕδατα,
 ὥστε ὁ πτωχὸς νὰ ἔχη δικαιώματα ἐπ' αὐτῶν,
 καθὼς καὶ ὁ πρὸς κριτος.

.....
 Ἐποίησα ἕκαστον ἄνθρωπον ὅμοιον πρὸς τὸν ἀδελφόν του.

108 ἐξ., 116 ἐξ., 120 ἐξ. κλπ., *The Culture of Ancient Egypt*....., ἰδίᾳ σελ. 43 ἐξ., 104 ἐξ., 125 ἐξ., H.FRANKFORT, *Kingship and the Gods*, Chicago 1958², σελ. 53 ἐξ., G.POSENER, *De la divinité du Pharaon* (CSA 15), Paris 1960, H.GOEDICKE, *Die Stellung des Königs im Alten Reich* (ÄAbh 2), 1960, R.A.SCHWALLER de LUBICZ, *Le roi de la théocratie pharaonique*, Paris 1961 κλπ.

1. Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 569 ἐξ., ὑποσημ. 1.

Οἱ βαρυσήμαντοι λόγοι οὗτοι τοῦ ὑψίστου Θεοῦ, ἀνήκοντες εἰς τὴν «ἀγίαν γραφὴν» τῶν Αἰγυπτίων, δίκην θεοσυστάτου καταστατικοῦ χάρτου τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, διακηρύσσουν τὴν ἐν τῇ αἰγυπτιακῇ κοινωνίᾳ ἐξίσωσιν πάντων τῶν ἀνθρώπων οὐ μόνον ἐν τῷ ἐπιγεῖῳ βίῳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ ἐπέκεινα, καθοριζομένων ἅμα τῶν αὐτῶν διὰ πάντα ἄνθρωπον ἀπαραγράφτων δικαιωμάτων. Τὸ εὐλογον ὅμως ἐρώτημα, ὅπερ γεννᾶται ἐνταῦθα, εἶναι κατὰ πόσον αἱ ὑψηλαὶ αὗται ιδέαι τῶν Αἰγυπτίων περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἀνταποκρίνονται πρὸς τὴν πραγματικότητα ἢ παρέμειναν μόνον ὑψηλὰ κοινωνικὰ ἰδανικά. Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, δὲν δυνάμεθα σήμερον νὰ μὴ ἰστάμεθα μετὰ θαυμασμοῦ ἐνώπιον τοῦ τρεῖς ὄλας χιλιετηρίδας π.Χ. συντελεσθέντος πνευματικοῦ τούτου μεγαλουργήματος. Ἐξ ἄλλου θὰ πρέπη νὰ ὑπογραμμισθῇ τὸ γεγονός, ὅτι τὰς ὡς ἄνω ιδέας, ὑπὸ ἄλλην ἐκάστοτε μορφήν, δὲν συναντῶμεν μόνον εἰς μίαν καὶ μόνην περίοδον τοῦ πνευματικοῦ τῆς Αἰγύπτου πολιτισμοῦ, οὔτε πάλιν διακηρύσσονται αὗται ἅπαξ μόνον.

Παρὰ ταῦτα ὅμως, καὶ ἡ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἀτόμου ἐν Αἰγύπτῳ κοινωνικὴ πραγματικότης ἐμφανίζεται σύμφωνος πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἐκτεθείσας ὑψηλὰς περὶ τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ κοινωνίᾳ αἰγυπτιακὰς ἀντιλήψεις. Τοῦτο δὲ διαπιστοῦται ἐν πρώτοις ἐκ ταχέως βλέμματος εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χώρας τοῦ Νείλου, ἐκ τῆς ὁποίας καὶ γνωρίζομεν, ὅτι κατὰ τὰ τέλη τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου ἐκσπᾷ ἐν Αἰγύπτῳ μεγάλη τις κοινωνικὴ ἐπανάστασις ἐπικρατήσασα κατὰ τὴν ἀμέσως ἀκολουθοῦσαν Ἰ Μεσοπερίοδον ἢ Ἑρακλειοπολιτικὴν περίοδον¹. Ἐν σχέσει πρὸς τὴν σημασίαν τῆς κοινωνικῆς ταύτης ἐπαναστάσεως, ἀρκοῦμεθα νὰ παρατηρήσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι αὕτη τὸ μὲν μαρτυρεῖ περὶ τῆς κρατικῆς καὶ κοινωνικῆς καταπτώσεως καὶ ἀποσυνθέσεως, ὀφειλομένης κυρίως εἰς τὴν ὀλιγωρίαν τοῦ τε Φαραῶ καὶ γενικῶς τῶν ἀρχόντων περὶ τὴν ἐφαρμογὴν τῆς ἀνωτέρω ἐκτεθείσης κοινωνικῆς ὄψεως τῆς *Maat*, τὸ δὲ ἀποκαλύπτει τὴν πνευματικὴν εὐρωστίαν τοῦ ἀτόμου, ὅπερ, ἐν ὄψει τῆς μειονεκτικῆς θέσεώς του λόγῳ τῆς ἀπουσίας τῆς *Maat*, ἀναλαμβάνει αὐτεπαγγέλτως τὸ ἔργον δυναμικῆς κοινωνικῆς μεταρρυθμίσεως πρὸς ἐκρίζωσιν τῆς ὑφισταμένης σαθρᾶς κοινωνικῆς ἰεραρχίας. Τὴν δὲ ἐκ τῆς ἐπικρατήσεως τῆς ἀνάτου καὶ ἀντικοινωνικῆς ἀτομοκρατίας δημιουργηθεῖσαν χαώδη ἐν Αἰγύπτῳ κατάστα-

1. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν κοινωνικὴν ταύτην ἐπανάστασιν πρβλ. ἐνταῦθα, πρὸς τοὺς ἄλλοις, ἰδίᾳ H.JUNKER, *Die Ägypter* (ἐν: GfV 3, σελ. 1-174), Freiburg/B 1933, σελ. 75 ἐξ., A. SCHARFF, *Geschichte Ägyptens von der Vorzeit bis zur Gründung Alexandriens* (ἐν: ÄgVaA, σελ. VII-192), München 1959², σελ. 74 ἐξ., J.SPIEGEL, *Soziale und weltanschauliche Reformbewegungen....., Die Phasen der ägyptischen Geistesgeschichte.....*, ἰδίᾳ σελ. 18 ἐξ., κλπ., E.OTTO, *Ägypten. Der Weg des Pharaonenreiches* (Urban 4), Stuttgart 1958⁸, σελ. 93 ἐξ., J.A.WILSON, *The Culture.....*, σελ. 104 ἐξ., κυρίως δὲ H.STOCK, *Die erste Zwischenzeit Ägyptens* (An Or 31=St Äg 2), Roma 1949, W.S.SMITH, *The Old Kingdom in Egypt; and the Beginning of the First Intermediate Period* (CAH I, ch. 14), Cambridge 1962.

σιν περιγράφει, πρὸς τοῦ ἄλλοις, καὶ ὁ σοφὸς Ipuwer (περὶ τὸ 2300 π.Χ.), ὅστις κατὰ τὰς ζοφερὰς ἐκεῖνας ἡμέρας, κληθεὶς ἴσως ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Φαραῶ εἰς τὰ ἀνάκτορα, ἵνα συσκεφθῇ μετ' αὐτοῦ περὶ τοῦ δεόντος γενέσθαι, σκιαγραφεῖ διὰ μελανῶν χρωμάτων τὴν κρατοῦσαν κρατικὴν καὶ κοινωνικὴν ἀποσύνθεσιν, ἐλέγχων ἅμα διὰ τῆς θαυμαστῆς καὶ «προφητικῆς», δύναται τις νὰ εἴπη, παρρησίας του αὐτὸν τὸν θεῖον Φαραῶ, ὡς τὸν αἴτιον καὶ κύριον ὑπεύθυνον τῆς δημιουργηθείσης ἐκρύθμου καταστάσεως. Τὰ δύο λίαν χαρακτηριστικὰ χωρία τοῦ σπουδαίου τούτου κειμένου τοῦ Ipuwer¹, ἅτινα εὐθὺς κατωτέρω παρατίθενται, δίδουν, νομίζομεν, ἀθθεντικὴν τινα εἰκόνα τῆς ἐκθεθείσης ἤδη σημασίας τῆς κοινωνικῆς ταύτης ἐπαναστάσεως, εἰς ἣν ὠδήγησεν ἡ παραμέλησις τῆς *Maat*:

(XIV 10 ἐξ.) *Οὐδεὶς δύναται νὰ εὐρεθῇ,
ὅστις νὰ θέλῃ νὰ σταθῇ εἰς τὴν θέσιν του.
Ἐκαστος ἀνθρώπος μάχεται διὰ τὴν ἀδελφὴν του
καὶ προστατεύει τὸ ἴδιον αὐτοῦ πρόσωπον.*

(XII 10 ἐξ.) *Ἀθθεντία, σοφία καὶ Maat, εἶναι μετὰ σευ,
(ἀλλὰ) εἶναι σύγχυσις, τὴν ὁποῖαν σὺ θέλεις νὰ θέσῃς
ἀνὰ τὴν χώραν, ὁμοῦ μετὰ τοῦ θορύβου τῆς φιλονικίας.*

Ὅμως ἡ ἀφορῶσα εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ αἰγυπτιακῇ κοινωνίᾳ ἔρευνα, ἥδη τοῦ ἀρχαιότερου πολιτισμοῦ τῆς Αἰγύπτου, παρέχει καὶ θετικὰ δείγματα τῆς ὑψηλῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος ἐν τῇ χώρᾳ τοῦ Νείλου. Θὰ ἀρκεσθῶμεν ἐνταῦθα μόνον εἰς τὴν ὑπογράμμισιν σπουδαιοτάτων καὶ λίαν ἀντιπροσωπευτικῶν τινῶν σημείων τῆς κοινωνικῆς ἐν Αἰγύπτῳ πραγματικότητος, ἄκρως διαφωτιστικῶν καὶ διὰ τὴν ὀρθὴν ἀξιολόγησιν τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου, ὡς προσωπικότητος ἐν τῇ αἰγυπτιακῇ κοινωνίᾳ. Ἐν πρώτοις ἡ θέσις τῆς γυναικὸς ἐν Αἰγύπτῳ προκαλεῖ πρᾶγματι τὸν θαυμασμόν, καθ' ὅσον αὕτη οὐ μόνον δὲν εἶναι *res*, ἀλλ' ἀπολαβεῖ, δύναται τις ἀνεπιφυλάκτως νὰ ἰσχυρισθῇ, τῶν αὐτῶν πρὸς τὸν ἄνδρα δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν, καὶ τοῦτο καὶ εἰς αὐτὰ ἔτι τὰ χαμηλότερα στρώματα². Ἐξ ἴσου δὲ

1. Προχειρῶς πρβλ. ἐνταῦθα μετάφρασιν τοῦ κειμένου ὑπὸ τοῦ J.A.WILSON, ANET², σελ. 443.

2. Οὕτω π.χ. ὁ J.SPIEGEL (Das Werden der altägyptischen Hochkultur....., σελ. 388) παρατηρεῖ μεταξύ ἄλλων καὶ τὰ ἐξῆς: «die verhältnismässig günstige und freie Stellung des Einzelmenschen innerhalb der Staatsorganisation des »Reiches der Sonne« auch der Frau, selbst in den unteren Volksschichten, eine geachtete Stellung und grosse Freiheit gewährt..... Im sonstigen Wirtschaftsleben sehen wir die Frauen bei ihnen ausgemessenen Arbeiten neben den Männern, ohne dass irgendwo Anzeichen einer eingeschränkten oder untergeordneten Stellung erkennbar würde...» Πρβλ. ἐπίσης J.A.WILSON, The Culture....., σελ. 96 ἐξ., 202 ἐξ., 213 ἐξ. κλπ. Περὶ τῆς ὑψηλῆς τῆς Αἰγυπτίας θέσεως πρβλ. ἡδη Π.Ι.ΜΠΑΤΣΙΩΤΟΥ, Ἡ γυνὴ ἐν τῇ Βί-

έκπαλαι άφοροϋν και εις αυτην οσα μέχρι τουδε εξεθεσαμεν περι της θεσεως του ατόμου εν Αιγύπτω, ομιλοϋντες περι της ανθρωπολογιας, ηθικης, επεκεινα, θρησκειας και κοινωνιας των Αιγυπτίων. 'Ως εκ τουτου π.χ., κατα τον J.Spiegel, αι εργάτριαι των κρατικων υφαντουργειων ημβιβοντο δια χρυσων κοσμημάτων, ενω ευρεθεντα αρχαία επισημα έγγραφα ομιλοϋν σαφως περι ατομικης ιδιοκτησιας της γυναικος, ιδιου κληρονομικου αυτης δικαιώματος και ελευθερας διαθεσεως της ατομικης της ιδιοκτησιας¹. 'Η δε εν τη αιγυπτιακη κοινωνία εξίσωσις της Αιγυπτιας γυναικος προς τον ανδρα εξικνεϊται, ως θα άνεμενε τις άλλωστε εξ οσων ήδη ελέχθησαν, μέχρι και αυτης της θειας και ανθρωπίνης βασιλικης εξουσιας², δεδομένου οτι η αιγυπτιακη ιστορία αναφέρει επανειλημμένως ονόματα γυναικων, αιτινες ανηλθον επι του θείου θρόνου του Φαραώ ως απόλυτοι κυρίαρχοι της χώρας του Νείλου, ενσαρκούσαι οϋτω τον Θεόν. Τοιαυται δε δεν είναι μόνον η εκ των αρχων του Νέου Βασιλείου γνωστή Hatschepsut, αλλά ίσως και αι Neith-hotep και Merit-neith ήδη εκ της 1ης Δυν., τ.έ. εκ των άπαρχων της ιστορικης εποχης εν Αιγύπτω, ασφαλώς δε η τελευταία της 2ας Δυν. Ni-maat-her, μήτηρ του Djoser, του γνωστου ιδρυτου της 3ης Δυν., ως και αι Hetepheres I και II, Meres-anch III και Chentkaus εκ της 4ης Δυν., η κατόπιν σύζυγος του Userkaf, ιδρυτου της 5ης Δυν. κλπ.

Το δεύτερον σημείον, επί του οποιου θα πρέπη ενταϋθα να επιστήσωμεν την προσοχήν, είναι αι σχέσεις κυρίων και υπηρετων ήδη κατά το 'Αρχαϊον Βασίλειον. 'Ο H.Junker³ οικιαγραφει την σχέσηιν ταύτην ως έρειδομένην «επί του μετ' αγάπης σεβασμού». Οϋτω π.χ. οϋ μόνον τα ονόματα, αλλά και τας παραστάσεις των υπηρετων ανευρισκομεν εν τοις τάφοις των κυρίων των, συχνάκις δε και μετ' ευφήμου και τιμητικης μνείας. 'Εξ άλλου είναι γνωστόν, οτι αφ' ενός ηδύνατο οιοσδήποτε, ασχέτως καταγωγης, να ανέλθη εις τα άνώτατα αξιώματα, εφ' οσον άπεδείκνυε τας προς τουτο ικανότητάς του, ενω αφ' ετέρου και τα κατώτατα επαγγέλματα εξετιμώντο δεόντως. Μάλιστα δε υπογραμμίζομεν εν προκειμένω, οτι ήδη κατ' αυτην την Φινικικην περίοδον, τ.έ. την άπαρχήν των ιστορικων της Αιγύπτου χρόνων,

βλφ, 'Αθήναι 1949², σελ. 11, νυν δε P.W.PESTMAN, Marriage and Matrimonial Property in Ancient Egypt. A Contribution to establishing the legal Position of the Woman (PLB 9), Leiden 1961.

1. Πρβλ. J.SPIEGEL, Das Werden der altägyptischen Hochkultur....., σελ. 388.

2. Πρβλ. εν προκειμένω A.SCHARFF, Geschichte Ägyptens....., σελ. 50, 54, 58, 166, 185, E.OTTO, Ägypten....., σελ. 47 έξ., κλπ., H.JUNKER, Die Ägypter..... ιδία σελ. 408.

3. Pyramidenzeit....., σελ. 61 έξ., πρβλ. επίσης J.SPIEGEL, Das Werden....., σελ. 387.

ἄτομα μὴ ἀνήκοντα εἰς τὴν βασιλικὴν οἰκογένειαν, ἀλλ' εἰς αὐτοὺς τοὺς «χωρικούς», ἐπελέγοντο συνήθως, ἵνα καταλάβουν τὰς ἀνωτάτας βαθμίδας τῆς κρατικῆς ἱεραρχίας, ἐν οἷς καὶ αὐτὸ τὸ ἀνώτατον ἀξίωμα τοῦ «Σφραγιδοφύλακος τοῦ βασιλέως τῆς κάτω Αἰγύπτου»¹. Πρὸς τούτοις δὲν ἐπιτρέπεται, νομιζομεν, σήμερον πλέον νὰ γίνεται λόγος περὶ ἀπανθρώπου δεσποτισμοῦ καὶ ἀγρίας ἐκμεταλλεύσεως τοῦ κοινοῦ θνητοῦ ὑπὸ τοῦ Φαραώ, ἰδίᾳ εἰς τὴν οἰκοδομὴν τῶν βασιλικῶν κτησμάτων καὶ δὴ τῶν πυραμίδων, ὡς ὅλως ἰδιαιτέρως ἐτόνισεν μὲν ἤδη πρὸ ἐτῶν ὁ καὶ ἐκ τῶν πολυετῶν ἐρευνῶν του ἐν Giza γνωστός ἐπιφανὴς ἐρευνητῆς H. Junker², ὑπεστήριξε δὲ ἐπ' ἐσχάτων, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ὁ A. Scharff³. Λίαν χαρακτηριστικὰ μάλιστα εἶναι ὅσα ἐν προκειμένῳ προσφύεστατα ὁ A. Scharff παρατηρεῖ περὶ τῆς μεγίστης πυραμίδος τοῦ Χέοπος⁴. Ὡς δύναται δὲ τις εὐκόλως νὰ ἀντιληφθῇ, καὶ αἱ συνθῆκαι ἐργασίας ἦσαν ἀνάλογοι πρὸς τὰς ἐκτεθείσας ἤδη ὑψηλὰς περὶ τοῦ ἀτόμου, ὡς ἀνθρώπου, ἀντιλήψεις τῶν Αἰγυπτίων. Οὕτω π.χ. οὐ μόνον φροντίδες τῶν ἐργοδοτῶν κατεβάλλοντο περὶ τῆς ἐξασφαλίσεως ὑγιεινῶν συνθηκῶν ἐργασίας τῶν ἐργατῶν, ἀλλὰ καὶ εἰδικαὶ μέριμναι αὐτῶν μαρτυροῦνται περὶ ψυχαγωγῆσεως τῶν ἐργαζομένων κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐργασίας εἴτε διὰ μουσικῆς εἴτε καὶ δι' ἄσμάτων ἐκτελουμένων ὑπὸ ἐπὶ τούτῳ ἐπιλεγομένων προσώπων⁵. Ἐννοεῖται, βεβαίως, ὅτι ἐν Αἰγύπτῳ παρατηρεῖται σπάνις τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου καὶ ὅτι αἱ γνωσταὶ ἐν τῷ προχριστιανικῷ κόσμῳ ἀπάνθρωποι καὶ φρικαλέαι τιμωρίαι ἦσαν ἐν τῷ Ἀρχαίῳ Βασιλείῳ αὐτῆς, ἂν μὴ τελείως ἄγνωστοι, ὅμως ἀσυνήθεις, ὥστε νὰ ἀποτελοῦν ἐξαιρέσειν τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον καὶ τὴν ἀνθρωπίνην αὐτοῦ ἀξιοπρέπειαν, ὅστις σεβασμὸς ἀποτελεῖ ἐν Αἰγύπτῳ, ὡς φαίνεται τὸν κανόνα⁶. Τὴν δὲ ὑψηλοτάτην καὶ δὴ ἀξιοθαύμαστον

1. Πρβλ. προχείρως E. OTTO, Ägypten....., σελ. 49 ἐξ., ἐνθα καὶ ἡ κυριώτερα σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Die Ägypter....., σελ. 70, ἐνθα καὶ ἡ ὀρθὴ ἐξήγησις τῆς παρουσίας τῶν χιλιᾶδων ἐργατικῶν χειρῶν, ἃς ἀπῆται ἡ οἰκοδομὴ τῶν πυραμίδων.

3. Geschichte Ägyptens....., σελ. 64 ἐξ.

4. «Gerade die grösste Pyramide, die des Cheops, blieb durch mehrere Jahrhunderte hindurch der Mittelpunkt des grössten Friedhofs in Ägypten, und noch 400 Jahre nach Cheop's Lebzeiten trachteten gerade Leute einfachen Standes danach, sich ihr Grab in der Nähe der Pyramide jenes grossen Herrschers anlegen zu lassen. Wäre Cheops ein brutaler Zwingherr gewesen, so wurde er doch wohl kaum in dieser Weise in der Verehrung des Volkes weitergelebt haben» (A. SCHARFF, Geschichte Ägyptens....., σελ. 64-65).

5. Πρβλ. J. SPIEGEL, Das Werden der altägyptischen Hochkultur....., σελ. 387.

6. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐν προκειμένῳ καὶ ἡ παρατήρησις τοῦ J. SPIEGEL (μν. ἐργ., σελ. 389) «Tatsächlich ist es nicht übertrieben zu sagen, dass dem »Idealen Staat« des Reiches der Sonne die »Menschenwürde« besonders am Herzen lag. Das Ideal, dem er auf allen Gebieten nach Kräften nachzustreben bemüht ist, kann als

τοῦ ἀτόμου θέσιν ἐν τῇ αἰγυπτιακῇ κοινωνίᾳ ἐπισφραγίζει ὁ H. Junker¹ διὰ τῆς βαρυσημάντου παρατηρήσεως του, ὅτι καθ' ὅλον τὸ Ἀρχαῖον Βασίλειον δὲν δύναται νὰ ἀποδειχθῇ ὑπαρξίς δούλων.

Τὰ ὅσα περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ αἰγυπτιακῇ κοινωνίᾳ ἐλέχθησαν ἀνωτέρω συγκεφαλαιοῦνται, νομίζομεν, ἐν τινι κειμένῳ ἀφορῶντι εἰς τὴν ἐπίσημον ἐγκατάστασιν τοῦ αἰγυπτίου Βεζίρη. Τὸ κείμενον τοῦτο, γνωστὸν ὡς «Κ α ν ο ν ι σ μ ο ἰ διὰ τὸν Βεζίρη»², οὔτινος χαρακτηριστικὸν ἀπόσπασμα παραθέτομεν εὐθὺς κατωτέρω³ καὶ διὰ τοῦ ὁποίου κατακλείομεν τὴν ὄλην βραχείαν ταύτην ἔρευναν περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν Αἰγύπτῳ, παραδίδεται μὲν σήμερον ἀρτιώτερον ἐκ τοῦ τάφου τοῦ Rekh-mi-re, Βεζίρη τοῦ Thuthmosis III (1504-1550 π.Χ.), κατὰ πᾶσαν ὁμῶς πιθανότητα ἀνάγεται, τοῦλάχιστον ἐν ταῖς κυρίαις αὐτοῦ γραμμαῖς, εἰς αὐτὸ τὸ Ἀρχαῖον Βασίλειον⁴:

.....
 Τότε ἡ Μεγαλειότης του εἶπε πρὸς αὐτόν:

«Ἀνάλαβε τὸ ἀξίωμα τοῦτο τοῦ Βεζίρη.

Ἔσο ἄγρυπνος ἐφ' ὅλων, ὅσα ἐν αὐτῷ πράττονται.

Ἰδέ, τοῦτο εἶναι τὸ στήριγμα ὅλης τῆς χώρας.

Ἰδέ, ὡς πρὸς τὴν Βεζιρῆαν, ἰδέ, δὲν εἶναι καθόλου γλυκεῖα.

Ἰδέ, εἶναι τοσοῦτον πικρά, ὅσον ἡ χολή.....

Ἰδέ, τοῦτο δὲν σημαίνει νὰ δίδῃ τις προσοχὴν

(μόνον) εἰς τὸν ἑαυτόν του καὶ εἰς τοὺς ἀξιωματούχους καὶ συμβούλους του, οὔτε (ἀκόμη) νὰ καθιστᾷ δούλον του τὸν οἰονδήποτε.....

Ἐπομένως φροντίζε τὴν χάριν τοῦ ἑαυτοῦ σου,

ὥστε τὰ πάντα νὰ γίνωνται συμφώνως πρὸς ὅ,τι συμβιβάζεται πρὸς τὸν νόμον

ausgesprochenes Humanitätsideal bezeichnet werden. Dem Glauben an die Wirksamkeit des göttlichen Ka im Menschen, die, wie die Lehre des Ptahhotep und andere Quellen zeigen, bis zu untergeordneten Leute hinunterreicht, entspricht eine allgemeine Achtung vor der menschlichen Eigenpersönlichkeit, um deren reiche und allseitige Entfaltung man sich auf vielfältige Weise bemüht. Als möglicher »Träger eines Ka« verdient jeder einzelne wohlwollende Beachtung und Respektierung seines persönlichen Eigenlebens.....». Πρβλ. ἐπίσης ἰδίᾳ J.v.d. DRIBSCH, Die Wohltätigkeit im alten Ägypten (GWt 1), Paderborn 1959.

1. Pyramidenzeit....., σελ. 61 ἐξ., πρβλ. J.SPIEGEL, Das Werden....., σελ. 387 κλπ.

2. Περὶ τοῦ κειμένου τούτου διὰ μακρῶν ἤδη ὁ J.H.BREASTED, Development....., σελ. 239 ἐξ., R.O.FAULKNER, The Installation of the Vizier (ἐν: JEA 41, σελ. 18-29), 1955 κλπ.

3. Προχείρις πρβλ. διὰ τὴν μετάφρασιν J.H.BREASTED, ἐνθ' ἄν., καὶ J.A. WILSON, ANET², σελ. 213.

4. Πρβλ. ἤδη τὰς ἐπόψεις τοῦ J.H.BREASTED, ἐνθ' ἄν., ἐπ' ἐσχάτων δὲ καὶ E. OTTO, Ägypten....., σελ. 123 κλπ.

καὶ ὥστε τὰ πάντα νὰ γίνωνται συμφώνως πρὸς τὰ εἰθισμένα,
ἵνα (ἕκαστος) λαμβάνει τὸ δίκαιόν του.

Ἴδέ, ὡς πρὸς τὸν ἀξιοματοῦχον, ὅστις εἶναι εἰς δημοσίαν θέαν,
οἱ ἄνεμοι καὶ τὰ ὕδατα ἀναφέρουν πάντα, ὅσα κάμνει οὗτος·
λιπὸν ἰδέ, αἱ πράξεις του δὲν δύνανται νὰ μείνουν ἄγνωστοι.

.....
Βδέλυγμα εἰς τοὺς θεοὺς εἶναι ἡ μερκληψία.

Αὔτη εἶναι ἡ διδαχὴ καὶ οὕτω θὰ πράττης:

»θὰ προσβλέπης εἰς ἐκεῖνον, τὸν ὁποῖον γνωρίζεις,

ὁμοίως πρὸς ἐκεῖνον, τὸν ὁποῖον δὲν γνωρίζεις·

εἰς ἐκεῖνον, ὃ ὁποῖος εἶναι ἐγγὺς σου,

ὁμοίως πρὸς ἐκεῖνον, ὅστις εἶναι μακρὰν»

.....
Ἴδέ, ἐπιθυμητὸν εἶναι, ἡ πραγματοποίησις τῆς *Maat*
νὰ ἀπορρέῃ ἀπὸ τὸν *Βεζίρη*.....».....